

'הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

עודד היילברונר

תל־אביב 1965 בערב חורף בין מלחמות [...] לאן מוביל כל זה? מאחורי חומת המערב הזאת מצטנפת כל העיר. מתכווצת מפחד המרחבים הפתוחים.
(עמוס עוז, *מנוחה נכונה*, עם עובד, תל אביב 1982, עמ' 126)

מבט־על על שנות השישים

[בחברה הישראלית] עומדת בעינה הסתירה שבין הנורמאליזציה של מניעי ההתנהגות החברתית לבין אי־תקינותם של התנאים שבהם חיה ופועלת החברה הישראלית [...] סימניו של הניגוד לאורך כל הקשת הפוליטית והחברתית [...] עקבות הריב הזה – בין מורשת החברה הישובית לבין תהליכי הנורמליזציה – ניכרים היטב בסבך הבעיות והסתירות שבהם מתלבטת החברה הישראלית.
(דן הורוביץ, 'בין "חברה חלוצית" ל"ככל הגויים"', מולד, 18 [1961], עמ' 430)

במהלך העשור השני רגשה ישראל באווירת אי־שביעות רצון, דכדוך ודאגה. ב'עשור הנורמלי' הביעו יחידים וקבוצות חברתיות רבות אי־שביעות רצון ואי־נחת בקול רם וברור. במאמר שלפנינו אבקש לבדוק את ביטויים של אותם רגשות, ולהבין את הסיבות להם. בהיסטוריוגרפיה הישראלית יש קונצנזוס כמעט מלא בנוגע לשבר שנוצר בישראל לאחר יום העצמאות ה־19: מקובלת ההבחנה בין העשור השני (1958-1967), רווי הצלחות וההישגים והמאופיין בהתפתחות ובהתבססות, ובין העשור הראשון והקשיים שנלוו אליו. מלחמת ששת הימים והשנים שבאו לאחריה נתפסות כקו שבר בתרבות ובפוליטיקה הישראליות שהלכו והתפתחו מאז לכיוונים חיוביים או שליליים (בהתאם, כמובן, לעמדתם הפוליטית של המתבונן והחוקר), והיו בעלי השפעה מכרעת על ההיסטוריה הישראלית.¹

* ההשראה לביטוי 'הוויקטוריאנים הישראלים' וההסבר לו מצויים במחקריו של ההיסטוריון פיטר גיי שאליהם אתייחס בהמשך המאמר. אני מבקש להודות לענת הלמן ואורית רוזין אשר קראו טיוטות מוקדמות של המאמר, על הערותיהן והצעותיהן.
1 שאול פז מבטא גישה זו ביטוי בולט בפרק הסיום של ספרו *פנינו אל השמש העולה: חניכי תנועות*

'הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

במאמר זה אני מבקש לטעון כי התמונה מורכבת יותר. לטענתי כבר ב'עשור השני המוצלח' שררו בישראל רגשות דאגה שאף הגיעו לעתים לכדי אווירת נכאים. רגשות אלו אפיינו בעיקר את מעמד הביניים - הבורגנות הישראלית. במאמר אתאר רגשות אלו ואנסה לעמוד על הסיבות להם. אפתח בהקדמה היסטוריוגרפית שתציג גישות שונות למחקר על מעמד הביניים הישראלי, אסביר את המונח 'המצב הוויקטוריאני' האירופי על פי פיטר גיי (Gay) ואת מרכיביו ואעמוד על מצב המחקר העוסק בשנות השישים בישראל ובעולם. לאחר מכן אציג ראשית דעות פסימיות, דאגות וטרוניות שונות שהושמעו בציבוריות הישראלית בשנות השישים, בעיקר עד שנת 1966, חרדות של אינטלקטואלים ושל עיתונאים ואף של 'עמך' - אזרחים פרטיים שהביעו טרוניות בזירות שונות. דעות והתבטאויות אלו נשמעו בעיקר מפי בני מעמד הביניים, 'הוותיקים', האליטות, אך בשום פנים ואופן לא רק מפיהם. בהמשך אנסה להציג כמה סיבות קצרות טווח לרגשות הדאגה. מכאן אצא ואבחן דרכים אחדות של הציבוריות הישראלית להתמודד עם אותם רגשות, ואדון בעיקר ברגשות הנוסטלגיה והגעגוע לימי החלוצים ששטפו את המדינה בתחילת שנות השישים כתגובה לפסימיות ששררה אז. בעזרת גישותיהם של פרויד, פיטר גיי, גיאורג זימל (Simmel) והיסטוריונים אירופים רבים העוסקים בקשר שבין תהליכי מודרניזציה מהירים לרגשות דכודך ופסימיות בקרב מעמד הביניים, אנסה בסוף המאמר להציע סיבות ארוכות טווח לדאגות המעמד הבינוני הישראלי בשנות השישים. אסכם ואטען - יותר כהשערה למחקר עתידי מאשר כמסקנה נחרצת - כי דימוי העשור שקדם לשנת 1967 כעשור מוצלח והמבט הנוסטלגי על 'ארץ ישראל הישנה והטובה' ו'ימי התום' אינו בדיוק מצב הדברים בפועל; ייתכן שזהו תיאור פוליטי שנוצר על ידי קבוצות ממעמדות הביניים, מהבורגנות, מהאינטליגנציה, מ'הוותיקים' - בעיקר בשנות השבעים ולאחריהן, בעקבות המהפכים הפוליטיים התרבותיים שחוותה ישראל.

הנוער החלוציות ובוגריהן בני הדור השני 1947-1967 (מוסד ביאליק ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים וקריית שדה בוקר 2017, עמ' 819-844). יעקב ברנאי רואה במלחמה את האירוע המרכזי ביותר בהיסטוריה של מדינת ישראל. שאול פו, 'בין "מחקר לשמו" ל"היסטוריוגרפיה לאומית"', בתוך: עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף קפלן (עורכים), **אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, שי לצבי קותי (יקתיאל, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2016, עמ' 475; הביטוי 'העשור השני' מתייחס לשנים הנדונות במאמר זה. גישות אחרות מצביעות על קבוצות שנים אחרות כ'עשור השני' - העשור שמתחיל בשנת 1958 ומסתיים ערב מלחמת יום כיפור, או העשור הכולל בתוכו את כל שנות השישים עד 1970. הגישה הרשמית לשנות העשור השני שאליה אני מתייחס כאן באה לידי ביטוי בקובץ העשור השני (צבי צמרת וחנה יבלונקה [עורכים], העשור השני, תשי"ח-תשכ"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2000), שכולו שיר הלל לעשור זה בתחומי הכלכלה, החברה והתרבות. טלי גולדשמידט מיטיבה לתאר את הכיוונים הללו בעבודת הדוקטורט שלה, 'מ'גאולה' ל"גולה": חורבן הציונות בדיסטרופיה הישראלית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2007; חנן חבר, 'ספרות ישראלית מגיבה על מלחמת 1967', בתוך: עדי אופיר (עורך), **48ל50 - חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל**, מכון ון ליר, ירושלים 1999, עמ' 179-188.**

התזה המרכזית במאמר מסתמכת מתודולוגית על סדרת הספרים 'החוויה הוויקטוריאנית' של חוקר התרבות היהודי-גרמני פיטר גיי. תאורטית מסתמך המאמר על שורה של מחקרים המטילים אור חדש על שנות השישים במערב. את גישת 'החוויה הוויקטוריאנית' פרסם גיי בסדרת המחקרים *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, על החברה הוויקטוריאנית האנגלית והאירופית.² על אף ההבדלים המתודולוגיים והתוכניים הניכרים בין אירופה במאה ה-19 לישראל בשנות השישים, אפשר לומר כי 'החוויה הוויקטוריאנית' הישראלית בשנות השישים התאפיינה במה שכינה גיי, בהקשר שונה לחלוטין, 'עידן הדאגה הבורגני'. גיי ואחרים מתארים את הקשיים הנפשיים והפיזיים שנגרמו לחברה האירופית (הנתפסת כיום כחברה החיה על פי ערכים ויקטוריאניים), כולל לשכבות הנמוכות בה, כפועל יוצא מן השינויים המהירים שחלו באורחות החיים על כל גונייהם מאמצע המאה ה-19. 'כל שינוי הוא טראומתי, אפילו שינוי לטובה', כותב גיי וטוען, 'המתח בין התשוקה למודרניות לפחד ממנה יצר שורה של דאגות ופחדים בקרב מעמד הביניים הוויקטוריאני'. בכל רחבי אירופה, כותב גיי בהשפעת פרויד, חיו אנשים בדאגה – בעידן שבו פרחו הנזירות התרבו גם הדחפים המיניים והפיזיים. בהשפעת גיי, אף גבריאל יוסיפוביצי (Josipovici), פרנקו מורטי (Moretti), נ"א וילסון (Wilson) וג'יימס ורנון (Vernon) מציגים במחקריהם על אודות אנגליה ואירופה לא רק את חייו ופחדיו של מעמד הביניים הוויקטוריאני באירופה, אלא בעיקר כיצד הלכו והתפשטו ערכים ויקטוריאניים והדאגות והפחדים המתלווים אליהם בכל שדרות החברה. יוסיפוביצי מתאר שורה ארוכה של סופרים שהחל מסוף המאה ה-19 מתארים במכתבים אישיים וביומנים תחושות כאב, דאגה, ייאוש, אבדן, ריקנות, איום והיעדר אושר לנוכח תהליכי מודרניזציה ועליית כוחו של ההמון. העידן הוויקטוריאני, כותב גיי, הוא בעצם 'סיפורה של החברה האירופית הבורגנית שהשפעתה וערכיה הגיעו אף אל המעמדות הנמוכים, סיפור המשתרע ממלחמות נפוליאון ועד מלחמת העולם הראשונה'. בני המעמדות הנמוכים שאפו להיות בורגנים, ואילו הבורגנים מצדם פחדו מהם ושטמו אותם. מן המחצית השנייה של המאה ה-19 הביעו הכול תקווה אך גם פחד ודאגה מעידן השפע ומתהליכי המודרניזציה.³ אחד הגילויים החשובים של הוויקטוריאנים, כותב גיי, היה 'כי חדשות טובות מעוררות חרדות לא פחות מחדשות רעות'.⁴

Peter Gay, *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, I: *Education of the Senses*, 2 pp. 56-57, 59; II: *The Tender Passion*, p. 418; III: *The Cultivation of Hatred*, p. 491; V: *Pleasure Wars*, pp. 6-7, Oxford University Press, London and New York 1984-1998; A.N. Wilson, *The Victorians*, Hutchinson, London 2002

3 ייתכן שהנחה זו נכונה יותר בנוגע לבני השכבות המשכילות ופחות בנוגע לבני השכבות הנמוכות, שעדיין לא הביעו את דאגותיהם ותקוותיהם במקורות כתובים רבים, או שלפחות כמותם פחותה בהרבה.

4 על המונחים 'מעמד ביניים' ו'בורגנות' כפי שנתפסו במאה ה-19 ראו: עודד היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות: גנאלוגיה של מושגי מפתח להבנת העולם המודרני', גילוי דעת, 8 (2016), עמ' 15-38. התקופה הוויקטוריאנית תופסת מקום מרכזי וייחודי בתרבות האנגלית מאז סוף המאה ה-19. 'ויקטוריאניות' הוא מונח שמציין יציבות, פריחה כלכלית ותרבותית, חברה בעלת ערכים

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

אין בכוונתי לטעון כי ישראל, ובייחוד מעמד הביניים בה, היתה שרויה בחרדה עמוקה לפני 1966 כמו בתיאורם של גיי ואחרים את אירופה.⁵ נכון יותר לדבר על חרדה עמומה ובעיקר על אי־שביעות רצון והכדוך. תחושות אלו שררו עוד קודם למיתון הגדול שהעצימן ובאו לידי ביטוי בטרוניות שונות ובהבעת רגשות פסימיים לצד '[ה]חדשות טובות מעוררות חרדות' (פיטר גיי). ההכרזה 'האחרון שיעזוב את הארץ יכבה את האור' (בשדה התעופה בן־גוריון, אז שדה תעופה לוד) ממחישה נקודה זו היטב, והיא מצטרפת לתיאורים רבים מהתקופה על אודות אוירת הנכאים שפקדה את המדינה. המיתון הכלכלי החרף שפקד את המדינה החל משנת 1966 והסתיים לאחר מלחמת ששת הימים המשיך והעמיק את האווירה הקשה והפסימיות, ואלו השפיעו על רוב תחומי החיים. תקופת המיתון עדיין מחכה למחקר היסטורי מעמיק וההתחלות המחקריות המעטות עוסקות בעיקר בהיבטים הכלכליים של אותה שנה.⁶ המחקרים המעטים (לא מן הזווית הכלכלית) שעוסקים בהיבטים שונים של ההיסטוריה הישראלית המוקדמת (קרי מקום המדינה ועד שנות השמונים של המאה הקודמת) עוסקים, בין היתר, גם בהלכי הרוח באותה שנה וחצי, ומדגישים את אוירת הנכאים במהלכה, אולם אין הם קושרים אותה לאווירת הפסימיות והדאגה שקדמה למיתון, ומאוחר יותר אף לחרדת ימי 'ההמתנה' בערב מלחמת ששת הימים.⁷ זולת מחקריו של פיטר גיי, ששימשו השראה למחקרי על אף שהם שונים לחלוטין מבחינה מתודולוגית וכמובן תקופתית ממאמר זה, מושפעת גישתי ל'עשור השני'

מסורתיים וכמובן שגשוג אימפריאלי, שהחלו לאחר שנות הארבעים של המאה ה־19 ונמשכו לפחות עד מלחמת העולם הראשונה, ויש אף המרחיבים עד לאחר מלחמת העולם השנייה. לאחרונה, בהשפעת פרויד, היסטוריונים וביניהם פיטר גיי כותבים על צדה האפל של הוויקטוריאניות, ועל צללים שנלוו לפריחה התרבותית והכלכלית. סקירת מחקר ראו אצל היילברנר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

5 ג'ואנה בורק (Bourke), חוקרת היסטוריה של התרבות, כחנה דפוסי רגשות כמו פחד, אימה וחרדה בתקופות שונות בהיסטוריה ובקרב חברי מבנים חברתיים שונים. בורק מתרכזת בתפקיד שממלאים פחד וחרדה במערכות היחסים שבין הפרט לחברה. היא מדגישה כי פחד נוצר ובא לידי ביטוי בפרט ובחברה בצורות שונות וכי הוא תלוי תקופה ומבנים תרבותיים. שלא כמקובל לחשוב (וזו טענה חשובה לענייננו), פחד אינו רק נחלתן של שכבות נמוכות או של חסרי השכלה; פחד חובק שכבות חברתיות ומבנים תרבותיים מכל המינים. ראו Joanna Bourke, *Fear: A Cultural History*, Virago, London 2008; Idem, 'Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History', *History Workshop Journal*, 55 (2003), pp. 111-133; Timothy Tackett, *The Coming of the Terror in the French Revolution*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 2014, pp. 6-7; Peter and Carol Stearns, *Emotion and Social Change: Toward a New Psychohistory*, Holmes & Meier, New York 1988.

6 תום נבון טוען כי המיתון וסיבותיו לא נחקרו ביסודיות. תום נבון, 'המיתון הגדול: פרק בהיסטוריה הפוליטית־כלכלית של ישראל', *עיונים בתקומת ישראל*, 26 (2016), עמ' 386-420, ביחוד עמ' 388.

7 יונה הדרי, *משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955-1975*, מכון שלום הרטמן, ירושלים 2005; מיכאל שלו, 'המיתון: ניתוח כלכלי ומדיני של האבטלה בישראל', *מחברות לתיאוריה וביקורת*, 9 (1984), עמ' 3-54; נבון, 'המיתון הגדול'.

ממספר גישות אחרות שעל אף השוני בין הגישות לבין עצמן יש בהן כדי להאיר את ההיסטוריוגרפיה הישראלית הנוגעת לשנות השישים ואת ההיסטוריה הישראלית בשנים אלו. האחת שהיא בעלת חשיבות מרכזית כאן הינה מתחום ההיסטוריוגרפיה הכללית. בשונה מן ההיסטוריוגרפיה הישראלית נסמכת זו הכללית על אינ-ספור מחקרים בנושא שנות השישים והיא חלק ממגמה שאפשר לכנותה "האורתודוקסיה החדשה" שקיימת בכל העולם בנוגע ל'מיתוס שנות השישים' (The Sixties) באירופה ובארצות הברית. בהיסטוריוגרפיה הגלובלית, הוארו שנות השישים עד לאחרונה כעידן האופטימיות, התום והיופי, שבו החלו תרבויות ומחאות הצעירים. הן מתוארות כמקור לכל השינויים החברתיים והתרבותיים שעיצבו את העידן הפוסט-מודרני לעומת עידן ההרס, הדיקטטורות והשמרנות של המחצית הראשונה של המאה ה-20. בתרבות הרטרו והנוסטלגיה ששלטה עד לאחרונה במערב הנתון בעולה של תרבות הפוסט-מודרניות, תוארו שנות השישים כתקופה זוהרת, מלאת כוונות טובות ופשוטות: ללא ספק התקופה החשובה ביותר בתרבות צעירי המערב מאז המהפכה הצרפתית בשנת 1789 שציינה חזון אוטופי של חברה ללא מעמדות וללא גבולות הנבנית על יסודות אהבה ומוזיקה. אריק הובסבאום טוען כי מהפכת התרבות בשנות השישים, שהשפעתה ניכרת עד היום, 'עיצבה את האוויר שהגברים והנשים נשמו בערים הגדולות'.⁸ 'משהו מאוד משמעותי אירע בשנות השישים', קובע ההיסטוריון ארתור מרוויק (Marwick).⁹ ואולם, מחקרים חדשים יותר חושפים את הכוזב שבמיתוס 'שנות השישים' ואת העובדה כי רק מעטים השתתפו בחגיגת 'לונדון הצוהלת' (Swinging London). הם מאירים שנות שישים אחרות, שמרניות במובהק, ומביאים כדוגמה את הסרט צלילי המוזיקה ופס הקול שנלווה אליו, שהיו שמרניים ושימשו תופעות תרבותיות פופולריות ביותר בעשור זה, יותר מ'סרג'נט פפר' של הביטלס או משירי האבנים המתגלגלות. עוד מצביעים המחקרים החדשים על האלימות הקשה שפשטה בכל שדרות החברה האירופית והאמריקנית, על התמיכה העמוקה במלחמת וייטנאם ובניקסון, על הגזענות ועל שורשי המשבר הכלכלי הקשה ושקיעת מדינת הרווחה החל משנות השבעים.¹⁰ על פי פרנק מורט

8 אריק הובסבאום, עידן הקיצוניות: המאה העשרים הקצרה: 1914-1991 (תרגמה כרמית גיא), עם עובד, תל אביב, עמ' 94.

9 Arthur Marwick, *The Sixties, Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c.1958-1974*, Oxford University Press, Oxford 1998; Jonathon Green, *All Dressed Up, The Sixties and the Counter-culture*, Jonathan Cape, London 2003; Jennifer Harris, *1966 and All That: Design and the Consumer in Britain 1960-1969*, Trefoil Publications, London 1986; Neil Nehring, *Flowers in the Dustbin: Culture, Anarchy and Postwar England*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1996; Jeff Nuttall, *Bomb Culture*, Delacorte Press, London 1968; James Obelkevich and Peter Catterall (eds.), *Understanding Post-War British Society*, Routledge, New York and London 1994; Bill Osgerby, *Youth in Britain since 1945*, Blackwell Publishers, London, UK and Malden, MA 2000

10 ראו את סיכום הגישות השונות אצל עודד היילברונר, אנגליה חולמת: אנגליה, הביטלס ושנות השישים, כרמל, ירושלים 2008, פרק 3; *Journal*, 'Music and Protest', Oded Heilbrunner

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

(Mort), המיניות הוויקטוריאנית על הקודים המחמירים, הצבועים והסמכותיים המאפיינים אותה רווחה עדיין באותן שנים במשפחות המעמד הבינוני.¹¹ ומנקודת מוצא שונה כותב ההיסטוריון כריסטופר בוקר (Booker) כי שנות השישים היו שנות חלום, פנטזיה שהיו לה תוצאות קודרות ובראשן הרס התא המשפחתי והעיר האנגלית המסורתית. בוקר תיאר את שהתרחש באותה תקופה כהיסטוריה המונית המבוססת על 'פנטזיה דינמית של השמרנים' שהביטלס כמנהיגיה והצעירים המשתוללים מייצגים בה את השטן. האיבה שרחש המחנה השמרני־נוצרי־תאצ'ריסטי־רייגני לשנות השישים המהפכניות, האלימות והליברליות מדי לטעמו קשורה יותר לאשר התרחש לאחר סיומן, בחלק מארצות המערב, קרי המשבר הכלכלי מאז שנות השבעים, ופחות למה שבאמת התרחש באותו עשור.¹² הגישות השונות לשנות השישים במערב, שהתפתחו כמה עשורים לאחריהן, לוקות בנימה שיפוטית, אידאולוגית־נורמטיבית, שמחלישה בעליל את מידת הדיוק ההיסטורי שהן מציעות; הן מחלקות לעשור זה 'ציונים' ערכיים על רקע ההתפתחויות הכלכליות והפוליטיות במערב מאז שנות השבעים.¹³ גישתי שונה בכך שאיני מבקש לשפוט את שנות השישים ממרחק של 50 שנה, אלא לנסות לבדוק כיצד בני התקופה עצמם ראו אותה.

איני חולק על ראיית העשור השני כעידן של צמיחה והתבססות, אלא מבקש להוסיף ממד נוסף המעניק לתמונה עומק ומורכבות. בנוסף, בצל מיעוט ההיסטוריוגרפיה על שנות השישים הישראליות, שמונע את התפתחותה של אורתודוקסיה ישנה או חדשה, מאמרי מושפע מגישה אחרת ושונה לחלוטין אשר נעוצה בתקופה עצמה. שני מאמרי מפתח בעלי נימה פסימית נכתבו בראשית שנות השישים על ידי יצחק בן אהרן ודן הורוביץ. במאמריהם עמדו השניים על הבעייתיות שבשינויים המתקיימים בישראל הצעירה בפתח העשור השני.¹⁴ הורוביץ (יותר כפובליציסט מאשר כסוציולוג) עומד על הבעייתיות שיש בפער בין תהליכי הנורמליזציה והמודרניזציה שעוברת החברה הישראלית הצעירה, להזדקקות ההולכת ונמשכת לעבר החקלאי־הרואי־חלוצי. בן אהרן, במילים נוקבות, קורא לחשבון נפש בקרב ההנהגה הישראלית, ומתאר את המתרחש בחברה הישראלית ככתבים וחצרות 'ש[מלאו] [...] בפגרים ושברי חרסים והם חונקים את חיי הרוח [...] פיגו

of Contemporary History, 3 (July 2016), pp. 95-115; Idem, 'The Sixties or 1960s:

Review Essay', *Twentieth-Century Music*, 14, 2 (2017) (forthcoming)

Frank Mort, 'Sexuality and Identity in the 1960s and 1970s', *History Workshop Journal*, 82 (Autumn 2016), p. 208

Christopher Booker, *The Neophiliacs: The Revolutions in English Life in the Fifties and Sixties*, Pimlico, London, p. 11

Ben Jackson, 'Currents of Neo-Liberalism: British Political Ideologies and the New Right, c.1955-1979', *English Historical Review*, 131(2016), pp. 823-850; Sonder Heft,

Die 1970er Jahre in Westeuropa, Geschichte und Gesellschaft, 42, 2 (2016)

דן הורוביץ, 'בין "חברה חלוצית" ל"ככל הגויים"', מולד, 18 (1961), עמ' 413-431; יצחק בן אהרן, 'עוז לתמורה בטרם פורענות', בפתח תמורה, תרבות וחינוך, תל אביב 1968, עמ' 3-23.

וריאותינו נושמים את אווירם עד חנק'.¹⁵ מספר חוקרים בני זמננו, המצטטים את בן אהרן והורוביץ, מבחינים אף הם בצללים וברוחות שסבבו את החברה הישראלית בעשור השני בעיקר בקרב קבוצות עלית, אולם זולת הזכרתם בקצרה אינם עומדים על טיבם ועל עומקם של רגשות אלו.¹⁶

במאמר שלפנינו אסקור כמה היבטים של אווירת הדאגה והפסימיות ששררה בארץ בעשור 'המוצלח' ואתמקד בעיקר במעמד הביניים. לטענתי, כאשר מבקשים לחדור לנפשה של החברה הישראלית על כל גווניה ולדפוס התנהגותה, בעיקר אלו של הבורגנות הישראלית, עולה תמונה בעייתית ומסובכת של העשור השני; תמונה המצדיקה כנראה את קריאתה של חנה הרצוג ל'תיקוף עשורים' המבוסס על רגשות, קולות ומצבים חברתיים חדשים.¹⁷ במהלך שנות השישים, עת נעשתה החברה הישראלית מגוונת יותר הן בהרכב

15 בן אהרן, שם, עמ' 19.

16 צבי צמרת וחנה יבלונקה, שערכו את הקובץ העשור השני, כותבים בעמוד השער כי העשור 'היה גדוש בתנועות גדולות, בשינויים ובאירועים דרמטיים. חלקו היה מלווה בתחושות דיכאון, בחשש לעצם קיום המדינה וחלקו אופייני בבטחון עצמי מופרז'. אולם, זולת ההתייחסויות למשפט אייכמן בקובץ ולתגובת הציבור, כלל אין עדות במאמרי הספר לתחושות דיכאון. להפך, רוב המאמרים מציינים את האופטימיות הרבה שליוותה את המדינה עד מלחמת ששת הימים. ראו דעות נוספות אצל תום שגב שכתב 'כך, בבת אחת, התברר כמה פגיעים היו הישראלים, כמה מסמורטטים. לא האימים של נאצר גרמו לכך – או לפחות לא הם לבדם – כי אם הדכדוך הטובעני אשר משך אל תוכו רבים מהם, זה חודשים רבים'. בהמשך מעיר שגב כי לא רק שנת 1966 יצרה את שבועות הדכדוך והחרדה של ימי ההמתנה, אלא שורה של אירועים שהחלו כבר בתחילת העשור: התפטרותו של בן-גוריון, חששן של האליטות הישראליות לאבד את מעמדן, בעיית הדור הצעיר, שעמום, הטרוו וההרגשה שלא יכול להיות שלום. הכול התנקז אל תוך השבוע שקדם למלחמה וכמו 'הכניס את המדינה לבועה של אי שפיות' (תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, תל אביב 2012, עמ' 297, 305). עידית זרטל כותבת: 'החברה הישראלית באביב 1967 הייתה חברה יתומה ושסועה. אחרי עידנו הסוער, החלוצי, המלכד והמגויס למטרות הלאום של בן-גוריון, באו הימים האפורים, הנורמליים וגם הנינוחים יותר של אשכול, שנחשב מתון ופשרן, ועמם מיתון כלכלי, אבטלה גבוהה, זעזועים חברתיים ותחושה כללית של ירידה ודיכאון', ראו: עידית זרטל, 'מאולם בית העם אל כותל בית המקדש', תיאוריה וביקורת, 15 (חורף 1999), עמ' 34; מרדכי בר-און מיטיב לסכם את הכתיבה על אווירת החרדה והדיכאון במאמר ביקורת על ספרה של יונה הדרי משיח רוכב על טנק, ראו: 'על גבולות הפרשנות (על "משיח רוכב על טנק" מאת יונה הדרי)', ישראל: כתב עת לחקר הצינונות ומדינת ישראל, 8 (אביב תשס"ו), עמ' 193-201; גדעון עפרת, אדמה, אדם, דם: מיתוס החלוצי ופולחן האדמה במחזות ההתיישבות, צ'ריקובר, תל אביב 1980, עמ' 145-146; אורית רוזין, 'פחד בצל תותחיה של סוריה: קיבוצי הספר ומשטר הרגשות הישראלי', עיונים בתקומת ישראל, 26 (2016), עמ' 81-109.

17 חנה הרצוג, 'כל שנה יכולה להיחשב כשנה הראשונה: הסדרי זמן וזהות בוויכוח על שנות החמישים', תיאוריה וביקורת, 17 (סתיו 2000), עמ' 209-216. אין בכוונתי לטעון כי אווירת החרדה הקיומית היא חידוש של העשור השני. ללא ספק ניתן להבחין בה אף במחצית הראשונה של העשור הראשון ובוודאי ערב מבצע סיני. אולם לנוכח התנאים הקשים מכל בחינה שהיא שבהם הייתה המדינה שרויה בראשית שנות החמישים, ניתן להבין אווירת חרדה קיומית.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

האנושי הן מבחינת ריבוי התפקידים החברתיים והתרבותיים, נתוספו לסולם התכונות של החברה, בעיקר למעמד הבינוני שלה, ערכים תרבותיים כנהנתנות ואינדיווידואליזם (אם כי היררכי) שיצרו חברה שאינה שבעת רצון, חברה מודאגת וחרדתית במידת מה.

הבורגנות הישראלית: מצב המחקר

מנוי 'הארץ' נוטה להיות זכר, מבוגר, נשוי, אב ובעל השכלה על־בסיסית. רבים הסיכויים כי הוא גם יליד אירופה, וותיק בארץ, שכיר שמקצועו חופשי או טכני, בעל הכנסה בינונית לפחות.
(עוזי פלד, מנוי הארץ כקורא וכצרכן, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1962)

מי היו בעשור השני מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות ומה ייחודם לעומת קבוצות דומות בעשור הראשון? במקום אחר עמדתי באופן תאורטי והיסטורי על הקשיים בהגדרת קבוצות חברתיות אלו וטיבן ועל הדומה והשונה היסטורית ותרבותית בין המעמד הבינוני והבורגנות.¹⁸ בקצרה אסקור כעת מספר כיווני מחקר העוסקים בשאלות אלו.¹⁹ במהלך שנות החמישים הראשונות הישראלים החלו להתברגן, כדבריה של ענת הלמן.²⁰ בשנים של זעזועים ואי־יציבות פוליטית, כלכלית וחברתית שבעקבותיהם החלה צמיחה כלכלית מהירה, התגבשו מעמדות ביניים הומוגניים למדי מבחינה דמוגרפית והשכלתית. בסדרת מאבקים של רופאים, עורכי דין, מהנדסים, מורים ופקידות בכירות למול קובעי המדיניות מאנשי מפא"י, בעיקר במחצית הראשונה של שנות החמישים, החלה להתגבש תודעה

18 על המונחים 'מעמד הביניים' ו'בורגנות' כפי שנתפסו במאה ה־19, ראו: היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות', עמ' 15-38.

19 הסקירה להלן מתבססת בעיקר על: ג'וני גל, 'מעמדות הביניים ומדינת הרווחה בישראל בשנות השבעים והשמונים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ו; דני גוטוויין, "'החלוציות הבורגנית": תרבות פופולרית והאתוס של "מעמד הביניים הממסדי" – שירי נעמי שמר, 1967-1956, ישראל, 20 (2012), עמ' 21-80; אמיר בן פורת, היכן הם הבורגנים ההם?: תולדות הבורגנות הישראלית, מאגנס, ירושלים 2000; אורי כהן, 'האוניברסיטה העברית והריבוד המעמדי-עדתי בעשור הראשון', חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא) (2005), עמ' 233-262; אבי בראלי ואורי כהן, 'השיח הציבורי במפא"י לקראת שביבת האקדמאים בשנת 1956, קתדרה, 143 (תשע"ב), עמ' 153-184; Avi Bareli and Uri Cohen, 'The Middle Class Versus the Ruling Party during the 1950s in Israel: The "Engine-Coach Car" Dilemma', *Middle Eastern Studies*, 44, 3 (2008), pp. 489-510; Idem, *The Academic Middle-Class Rebellion Socio-Political Conflict over Wage-Gaps* in Israel 1954-1956, Brill, Leiden (Forthcoming); הנרי רוזנפלד ושוולמית כרמי, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר וביקורת, 2 (1979), עמ' 43-58.

20 ענת הלמן, בנדי הארץ החדשה: מדינת ישראל הצעירה בראי הלבוש והאופנה, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ב, עמ' 307.

מעמדית-תרבותית בקרב חלק מחברי המעמד הבינוני. מאבקים ותהליכים אלו הבשילו במהלך שנות השישים לכדי תודעה תרבותית איתנה מכפי שהיתה למעמדות אלה בעשורים קודמים. תודעה זו, כפי שנראה בהמשך, אף הזינה את פחדיהם.²¹

כדי להבין את מעמדם ורגשותיהם של בני מעמדות הביניים והבורגנות בשנות השישים יש להביט ראשית על אופני התגבשותם של מעמדות אלה ומאבקהם בעשור הראשון. כפי שאבי בראלי ואורי כהן מראים בסדרת מחקריהם על המעמד הבינוני, בשנות החמישים הגביל השלטון את המטרות והשאיפות של קבוצות אלו. בראלי וכהן, ואליהם מצטרף אף ג'וני גל, מצביעים על כך כי בתקופה זו שרר בישראל ניגוד אינטרסים חריף בין שני מעמדות מרכזיים שהתרחבו באותן שנים במהירות רבה. מחד גיסא המעמדות הפרולטריות-חקלאיים-תעשייתיים, ומאידך גיסא המעמד הבינוני המקצועי-אקדמי שהחל להרגיש אי-נוחות בנוגע למעמדו המשני במדינה שלא כמעמדו האיתן במדינות אחרות במערב באותה תקופה.²² בזכות התארים האקדמיים שרכשו, דרשו לעצמם חברי המעמד הבינוני משאבים, יוקרה, השתתפות בהנהגה החברתית והפוליטית של המדינה והכרה בחופש האינטלקטואלי שלהם. במהלך מאבקים הם ביקשו ליצור זהות בין המדינה למעמדות הביניים שלה. לטענתם קיומה של זו הראשונה תלוי ברמה טכנולוגית ואקדמית גבוהה שיכולה להיות מובטחת רק אם יוכרו דרישותיהם. מובן שהשלטון התקומם נגד דרישות שכר ופריבילגיות אלו מתוך חשש כי אלו יובילו ליצירת שכבת בורגנות חזקה שתפגע בהישגים של המשטר הסוציאליסטי ובממלכתיות שניסה לייצר בישראל.²³

כבכל העולם המערבי למן המאה ה-19, ביקשו מעמדות הביניים להראות כי דרישותיהם הסקטוריאליות מייצגות בעצם את רצון הכלל.²⁴ דן הורוביץ במאמרו הקלאסי שנזכר לעיל, 'בין "חברה חלוצית" ל"ככל הגויים"', הצביע על תופעה זו בישראל בשנות החמישים. הורוביץ דן בהתנגשות הבלתי נמנעת בין המורשת הערכית והאידיאולוגית של החברה

21 אורית רוזין כותבת כי תופעות של אינדיווידואליות אפשר לזהות כבר בתחילת שנות החמישים אך רק בעשור השני לאינדיווידואל ביטוי אידיאולוגי מגובש (אורית רוזין, *חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים*, עם עובד, תל אביב תשנ"ח, עמ' 11-12). ג'וני גל כותב על קצירת פרות המאבק של שנות החמישים בשנות השישים. שכר גבוה, אוטונומיה ארגונית ותחושת שותפות גורל אפיינו את הקבוצות השונות של מעמדות הביניים (גל, 'מעמדות הביניים ומדינת הרווחה בישראל', עמ' 145-148).

22 Mike Savage, 'Affluence and Social Change in the Making of Technocratic Middle-Class Identities: Britain, 1939-55', *Contemporary British History*, 22, 4 (2008), pp. 457-476; Idem, *Identities and Social Change in Britain since 1940*, Oxford University Press, Oxford 2010

23 Bareli & Cohen, *The Academic Middle-Class Rebellion*; בראלי וכהן, 'השיח הציבורי במפא"י'.

24 Ricardo Lopez and Barbara Weinstein, 'Introduction: We shall be All', in: idem (eds.), *The Making of the Middle Class: Towards a Transnational History*, Duke University Press, Durham and London 2012, pp. 1-29

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

היישובית, שקנתה לה אחיזה איתנה במבנה החברתי והפוליטי בישראל שקם במידה רבה מכוחה ובעולמם הרגשי של הבריות – ובין שאיפות מעמדות הביניים. לטענתו, ששנים לאחר מכן הצטרף אליה דני גוטוויין, הגישה החלוצית־הגשמית אינה מתיישבת עם האידאולוגיה ותרבות הדור הצעיר. דור ילידי הארץ בלט במקצועות טכנולוגיים, מנהלתיים, כלכליים וצבאיים הדורשים ערנות אידאולוגית מועטה וניטרליות ערכית. עקבות הריב הזה – בין מורשת החברה היישובית ובין תהליכי הנורמליזציה – ניכרו היטב בסבך הבעיות והסתירות שהחברה הישראלית התלבטה בהן בשנות החמישים. אף אורית רוזין היטיבה לתאר את נקודת מבטם של מעמדות הביניים, שכללו לא רק את הקבוצה המקצועית־אקדמית, אלא אף מעמד ביניים מסורתי כסוחרים, מעסיקים זעירים, בעלי בתים, ובעלי מלאכה שאמנם לא היו שותפים למאבקי השכר של מעמד הביניים החדש, אך הרגישו לא פעם מאוימים וחנוקים במדינה הריכוזית על צויה.²⁵

במהלך שנות החמישים הובילו תהליכים כלכליים־חברתיים לצמיחתה של עילית טכנוקרטית בעלת השפעה על הלכי הרוח של החברה כולה. עילית זו, שלאחר היציאה מתקופת ההרואיות וההגשמה הממלכתית של ראשית שנת החמישים, שבתרבותה עדיין ניכרו הן חלוציות הן בורגניות, היא נושא מחקר של דני גוטוויין.²⁶ גוטוויין ממשיך את סיפור מעמדות הביניים בסוף שנות החמישים היכן שהורוביץ, שממנו הושפע ברורות, מפסיק. מנקודת מוצא מתודולוגית שונה מזו של בראלי וכהן, השמים דגש על מעמד הביניים המקצועי, מתאר גוטוויין את תהליך הכלתו של המעמד הבינוני החדש, לא רק המקצועי, אל תוך האתוס החלוצי החל באמצע העשור הראשון. גוטוויין מציג לראשונה תחום ערכי שהוא מכנה 'החלוציות הבורגנית', שהיא המשכיות מוסדית עם שינוי ערכי בקרב המעמד הבינוני ששילבה בין קולקטיביזם משימתי לאינדיווידואליזם צרכני, מעמד ביניים ממסדי עם זיקה עמוקה לממסדים ממשלתיים.²⁷

לצד גוטוויין, גל, בראלי, כהן, רוזין והורוביץ, אף אמיר בן פורת במחקרו הקלאסי על מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות (על אף שאינו מיטיב לעמוד על ההבדלים ביניהם)²⁸ מציין את שנות החמישים כשנות עיצוב ומאבק עבורם. אחת מטענות המרכזיות היא כי לקראת העשור השני השתפר במידת מה מעמדה הכלכלי של הבורגנות הזעירה וביתר שאת של זו הגבוהה. 'העשור השני צפן לבורגנות חיים חדשים', טוען בן פורת, וכפי שנראה בהמשך, זהו אף העשור שבו הבורגנות הישראלית על קבוצותיה השונות הכתה שורשים בחברה הישראלית.²⁹

25 רוזין, *חובת האהבה הקשה; Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2016.

26 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'.

27 שם, עמ' 31.

28 על ההבדלים ההיסטוריים והתוכניים ביניהם ראו: היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

29 בן פורת, *היכן הם הבורגנים ההם?*, עמ' 128-129, 155.

לצד המחקרים המוזכרים אשר מתארים את תהליכי מאבקם ועיצובם של מעמדות הביניים בישראל במהלך שנות החמישים, קיימים מחקרים נוספים המצביעים על המנטליות ועל דפוסי הפעילות התרבותית של מעמדות אלו באותן שנים. גידי נבון משתמש בטוריו של אפרים קישון ומציג את האינדיווידואל הפועל והיוצר, המונע על ידי יצר רווח ומימוש עצמי.³⁰ ענת הלמן בדקה בין השאר את דפוסי הלבוש של מעמדות הביניים ועמדה על תהליכי ההתברגנות של שכבות אלו כפי שהם באים לידי ביטוי באימוץ טעם עיצובי שונה מן השכבות שמתחתם ומן הקבוצות המזוהות עם אידאולוגיה קולקטיבית, סוציאליסטית, חלוצית והגשמתית. ולבסוף, אורית רוזין עמדה על התפתחות מנטליות אינדיווידואליסטית, אחד מסימני ההיכר הבולטים של הבורגנות, בקרב מעמדות הביניים בשנות המצוקה הכלכלית והחברתית בישראל בראשית שנות החמישים.

שנות החמישים, אם כן, היו שנות המאבק והגיבוש של קבוצות חברתיות שונות בעלות תודעה, מודעות ודפוסי התנהגות בורגניים. היכן אנו מוצאים שכבות אלו בשנות השישים? כיוון שתהליך התגבשות מעמד או תודעה מעמדית-תרבותית הוא איך-סופי,³¹ העשור השני אינו סוף תהליך עיצובם של מעמדות הביניים והבורגנות הישראלים, אלא שלב נוסף בתהליך הבלתי פוסק של עיצובם.³² כבר בתחילת העשור עמד מחקר פרטני של המכון למחקר חברתי שימושי על טיבה של התרבות הבורגנית הישראלית באותה תקופה, שהיתה מרוכזת בעיקר באזור גוש דן, מספר שכונות בירושלים ובחיפה שעל הר הכרמל ומאופיינת באימוץ תרבות צריכה מערבית.³³ עמירם גונן, שחקר את דפוסי המגורים של הבורגנות הישראלית בשנות השישים, תיאר היבט נוסף של אורח החיים הבורגני. דפוסי אלה התאפיינו במעבר ממרכז העיר לפרברים; רבים מבני המעמד הבינוני שאפו לפרטיות ולמגורים צמודי קרקע, לגינה – בין אם בשכונה של פרבר או בשכונה עירונית ציורית; ה'ווילה' או ה'קוטג' כאידאל של צורת מגורים חדרו ללשון הבורגנות והדבר בא לידי

30 גידי נבו, 'הסטירה הבורגנית של אפרים קישון', חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא) (2005), עמ' 711-745, ובייחוד עמ' 730.

31 על התהליך ראו: היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

32 על שלבים התפתחותיים נוספים בהיסטוריה של מעמדות הביניים הישראלים ראו לאחרונה אצל דני גוטוויין, 'ההיגיון המעמדי של "המהפך הארוך"', 1973-1977, 'ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא) (2017), עמ' 21-57.

33 עוזי פלד, מנוי הארץ בקורא ובצרכן, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1962; אברהם זלוצ'ובר, 'דפוסי המוביליות החברתית ודימויי הריבוד באוכלוסיה עירונית בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1968; ניסן לויתן, 'דפוסי צריכה בישראל, מרכז פאלק למחקר חברתי כלכלי, ירושלים 1964; המחקר שערכו אליהוא כץ ומיכאל גורביץ בתחילת שנות השבעים על תרבות הפנאי בישראל מתמקד בסוף שנות השישים אך מכיל כמה מסקנות על התקופה שקדמה למלחמת ששת הימים: אליהוא כץ ומיכאל גורביץ (עורכים), תרבות הפנאי בישראל: דפוסי בילוי וצריכה תרבותית, תרבות וחינוך ועם עובד, תל אביב 1973. מחקר מודרני יותר בנושא הוא עבודת הדוקטור של חמי שיינבלט, "לתפוס את אמריקה" – תהליכי אמריקניזציה בחברה הישראלית 1958-1967, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2017.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

ביטוי בין השאר בפרסומות. כפי שכותב גונן, מושגים מתרבות המגורים האמריקנית כ'כניסה פרטית', 'בית פרטי' ו'חצר' היו למושגי יסוד בקרב הבורגנות.³⁴ אכן, מחקרים רבים בני התקופה מצביעים על אימוץ התרבות המערבית כמאפיין בולט של מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות. בראש ובראשונה בא הדבר לידי ביטוי בבית המשפחה הבורגנית, בעיקר במרכז הארץ, באפנת הלבוש ובאימוץ טכנולוגיות מערביות, תרבות ומוזיקה מערביות.³⁵ כבשנות החמישים, מרבית המשתייכים לקבוצות המעמד הבינוני והבורגנות היו ממוצא אירופי או שהוריהם נולדו באירופה. הם היו שכירים בעלי צווארון לבן, בעלי מקצועות חופשיים, בעלי עסקים עצמאיים, פקידים ומנהלים במנגנון הציבורי, טכנוקרטים, אמנים, אנשי רוח ואינטלקטואלים. מבחינה מספרית מדובר בערך על 35 אחוזים מכלל ציבור המועסקים בישראל. דני גוטוויין, שולמית כרמי והנרי רוזנפלד, וכן אמיר בן פורת, נוהגים, בהתאם למיטב המסורת האירופית,³⁶ לחלק את מעמדות הביניים בישראל במחצית הראשונה של שנות השישים ל'ישנים' ול'חדשים', כאשר בין חברי מעמד הביניים ה'חדש' נמצא בעלי מקצועות שקשורים לשינויים הטכנוקרטיים והביורוקרטיים שעוברת המדינה מאז העשור הראשון. גוטוויין כותב: 'בישראל [בשנות השישים] התעצב המעמד הבינוני החדש בתוך המנגנון המדינתי והציבורי - הממשלתי, הצבאי, ההסתדרותי, הסוכנותי והמוניציפלי - אך הוא כלל גם טכנוקרטים שהועסקו במגזר הפרטי, שנהנה אף הוא מ"תמיכה כספית נרחבת של המדינה".³⁷ במחקרו החלוצי גוטוויין בוחן את המעמד הבינוני בשנות השישים בכלים תרבותיים וחושף את אופן הפעולה של הבורגנות הישראלית. הוא מכנה את ההביטוס שלה 'חלוציות בורגנית' - פיתוח ישראלי ייחודי של מושג הבורגנות האירופי. זהו מעמד בינוני חדש הנשען על ערכים חלוציים מסורתיים כאשר הוא יוצר את ערכיו התרבותיים, אך בה בעת מאמץ דפוסיים חברתיים־כלכליים בורגניים.³⁸

34 עמירם גונן וגד כהן, 'התברגנות רבת הפנים של שכונות בירושלים', עיר ואזור, כתב עת לשלטון מקומי, 19-20 (1989), עמ' 9-27; עמירם גונן, 'דפוסי מגורים של המעמד הבינוני במטרופולין של תל אביב, נופים: עיונים בדיעת הארץ, 9-10 (סתיו-חורף תשל"ח), עמ' 171-178; ראובן כהנא ושלמית הוכברג, רקע חברתי, דפוסי מגורים ועמדות ביחס למגורים, הטכניון, חיפה 1967.

35 שיינבלט, לתפוס את אמריקה'; פלד, מנוי הארץ; כהנא והוכברג, רקע חברתי, דפוסי מגורים; מיכאל חן ודוד שיפנבאור, סקר דרכי הביטוי של שעות הפנאי של תלמידי ביה"ס על יסודיים בישראל, מוסד סאלד למען הילד והנוער, ירושלים תשכ"ד; יהודית שובל, מחקר חברתי בשכונות בירושלים, 1966, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1968; הנ"ל, דפוסי מגורים ויחסים חברתיים בשכונת נסיון בקריית גת, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1966; מנחם רוזנר, 'תמורות במערך המעמדי בישראל: הבורגנות ובעלי הצווארון הלבן', בשער: במה לבעיות חברה ותרבות, 54 (מארס 1963), עמ' 44-58; מלכה קנטי, הדיור והשאיפות של זוגות צעירים באזורים נבחרים [חמו"ל], תל אביב 1967.

36 היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

37 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית', עמ' 28; בן פורת, היכן הם הבורגנים ההם?; רוזנפלד וכרמי, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני'. ראו גם: ברלי וכהן, 'השיח הציבורי במפא"י'.

38 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'. השפעתו של גרמשי ניכרת ביותר במאמר, בייחוד תאוריית ההגמוניה התרבותית. לגוטוויין מטרה פוליטית־חברתית במאמר ובראשה לבדוק את שורשי מדיניות ההפרטה

חוקר מדע המדינה אהרן אנטונובסקי והסוציולוג מנחם רוזנר הצביעו כבר בשנות השישים על דפוסי התרבות הפוליטית של קבוצות אלו. רובן העדיפו את 'המשטר הכלכלי' בארצות הברית, הן תמכו תמיכה רופפת או התנגדו לסוציאליזם ולהסתדרות והיו בעלי נטייה אנטי-אקטיביסטית. מבחינת דפוסי הצבעה הם היו ממוקמים במפלגות מפא"י, אחדות העבודה והליברלים. מקצתם נטו לשמאל מן המפה הפוליטית ולמפלגת חרות הימנית.³⁹ עד כאן תיאור קצר של דפוסי השינוי, העיצוב וההתבססות של גיבורי המאמר, מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות. מספר מילים על המקורות שאני מסתמך עליהם במאמר. המחקר נסמך על מספר רב של מקורות שבחלקם לא נעשה שימוש עד היום. לצד העיתונות היומית והשבועית, אסקור שורה ארוכה של כתבי עת מתחומים שונים: סוציולוגיה, ספרות, אמנות, טכנולוגיה, חינוך, פסיכולוגיה, רפואה וקולנוע. כן אסקור כתבי עת ממשלתיים וסטטיסטיקות ממשלתיות ומבחר מדיוני הכנסת. בנוסף אעשה שימוש במקורות ארכיוניים מגוונים: ממשלתיים, עירוניים ואישיים. אשתמש אף בספרי מחזור ויובל של בתי ספר, ספרי הדרכה וייעוץ של מומחים מתחומים שונים – בעיקר רפואה ופסיכולוגיה; ואסקור מכתבים למערכת, מכתבי מאזינים לרשות השידור, טורים ומקאמות פובליציסטיות, טקסטים ספרותיים וטקסטים של שירים פופולריים בני התקופה.

לסיכום חלק זה, עמדתי היא שיש לבחון אמתות היסטוריוגרפיות מתוך הנחה שהן מורכבות מכפי שהן נראות, ולפיכך בעיקר מן המתודה של היסטוריה חברתית ותרבותית, אני נוקט גישה משלימה לגישות ההיסטוריוגרפיות המעטות הקיימות על אודות העשור השני בתקווה כי פרספקטיבות חדשות יאירו אותו חלקית באור שונה. שבחים רבים הורעפו על עשור זה, בעיקר על התקופה שקדמה לשנת 1966,⁴⁰ בדגש על מעמד הביניים החדש אשר צמח בישראל במהלך העשור הראשון וראשית העשור השני.⁴¹ אין ספק כי העשור השני היה עשור של צמיחה והתבססות. לצד זה, קריאה מעמיקה ויסודית במקורות של בני התקופה מציגה 'חוויה ויקטוריאנית' של מעמד הביניים הישראלי. קריאה זו מציגה את

של ממשלות ישראל למן שנות השבעים ובפרט מסוף שנות השמונים. לדעתי הוא רואה את שורשי הבעיה כבר בשנות השישים, בשכבה שאותה הוא מכנה 'בורגנים חלוצים'.

39 Aaron Antonovsky and Alan Arian, *Hopes and Fears of Israelis: Consensus in a New Society*, Jerusalem Academic Press, Jerusalem 1972, ch. 5

ומעמד בישראל, אקדמון, ירושלים 1966; מנחם רוזנר, "תמורות במערך המעמדי בישראל" הברגנות ובעלי הצווארון הלבן – מאבק מעמדי ותודעה מעמדית בראי המחקר הסוציולוגי, **בשער: במה לבעיות הברה ותרבות**, 61 (מאי 1964), עמ' 71-99.

40 הבולטים ביותר מבין הספרים שמרעפים שבחים הם הקובץ **העשור השני** וקטלוג התערוכה 1965 היום (מירה לפידות ואיה מירון [עורכות], 1965 היום, מוזיאון ישראל, ירושלים 2015).

41 לדעתי המחסור בכתיבה היסטוריוגרפית במתודולוגיה החברתית-תרבותית עד כה הוא נקודה חלשה בהיסטוריוגרפיה של העשור השני. יש אמנם מחקרים על העשור מן ההיבטים התרבותיים – אך לא כמכלול, או לפחות לא כאלו שטוענים משהו מהותי על העשור הזה. זאת, לעומת שפע המחקרים על מפא"י, בן-גוריון, אשכול, מפלגת חרות, משפט אייכמן, 'הפרשה' וסבכיה הפוליטיים האין-סופיים, המפה הפוליטית על גווניה השונים, בעיות הביטחון וכמובן בעיית עדות המזרח.

'הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

התהליכים שמעמד הביניים והבורגנות הישראלים⁴² חוו באותו עשור, ואשר מצביעים לא רק על פריחה ושפע כלכליים ותרבותיים בקרבם אלא ביתר שאת גם על מורכבות החיים בישראל באותן שנים ואף על חוסר שביעות הרצון והפסימיות ששררו בקרבם.⁴³

ארכיון הרגשות הישראלי

'אל תתיאש: עשן כנסת שש' (מתוך פרסומת פופולרית מ־1960 לסיגריה 'כנסת שש' של כנסת, בית חרושת לסיגריות לוד בע"מ).

עמוס עוז כותב ממרחק שנות דור על הישראלים שפגש והכיר בירושלים בשנות החמישים והשישים: 'הבנתי מנין אני בא: מתוך פקעת רהויה של עצב והעמדות פנים, של געגועים וגיחוך ועליבות פרובינציאלית, של חינוך סנטימנטלי ואידאליים שאבד עליהם כלח ופחדים חנוקים והכנעה וייאוש. ייאוש מן הזן החמצמץ, הביתי: ממקומות שבהם שקרנים קטנים התחזו לטרוריסטים מסוכנים, ללוחמי חירות הרואים, וכורכי ספרים אומללים הגו נוסחאות גאולה אוניברסליות, וכורכי ספרים אומללים הגו נוסחאות גאולה אוניברסליות [...]. קופאים בצרכנייה או בסינמה חיברו לילה־לילה שירים וברושרות'.⁴⁴

תיאורו של עוז מתכתב עם חלקים מהחברה הישראלית באותו עשור – ומתיאורו עולה חברה מדוכדכת,⁴⁵ שאפשר לתאר את מצבור התחושות, הטקסטים והפרקטיקות שאֶכסנה בתוכה כ'ארכיון רגשות' פסימי. להלן, ברוח כתיבתו והבחנותיו של פיטר גיי על אודות הוויקטוריאנים האירופים ואחרים המבקשים ללכוד את רוח התקופה מבעד מובאות, ציטטות, קטעי יומנים וזיכרונות, אני מבקש לעמוד על ארכיון הרגשות הישראלי בשנות השישים בעזרת קולאז' של ציטטות ממקורות שונים ומגוונים.⁴⁶ 'ארכיון' זה מתייחס בעיקר

42 על השונה והדומה בין שני המושגים ראו: היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

43 עידן השפע הישראלי בשנות השישים עדיין מחכה למחקר מעמיק. ראו בינתיים כיווני מחקר וחשיבה אצל גוטוויק, 'החלוציות הבורגנית'; בן פורת, 'היכן הם הבורגנים ההם?'; שגב, 1967; לפידות ומירון, 1965 היום; יונה פישר ותמר־פרידמן (עורכים), 'לידת העכשיו: שנות השישים באמנות ישראל', מוזאון אשדוד לאמנות, אשדוד 2008. כדי להתרשם ממבט מבחוץ על השפע הישראלי באותן שנים ראו את כתבתו של העיתונאי הצרפתי אריק רולו, 'ההתברגנות', אתגר, 31.3.1966. אפשר למצוא סקירה ממצה של הנושא אצל צמרת ויבלונקה, העשור השני. לבחינת הנושא מן ההיבט הכלכלי ראו: אריה קרמפף, המקורות הלאומיים של כלכלת השוק: פיתוח כלכלי בתקופת עיצובו של הקפיטליזם הישראלי, מאגנס, ירושלים 2015.

44 עמוס עוז, סיפור על אהבה וחושך, כתר, ירושלים 2002, עמ' 546.

45 אמנון יובל, 'לקום אתמול בבוקר: על ההתנהגות האלקטורלית הפוסט־טראומטית של קבוצות הזרות בישראל', סוציולוגיה ישראלית, יז, 1 (2015), עמ' 148-158.

46 ראו ההפניות לכתביו של גיי בהערות פרק הפתיחה. דוגמאות נוספות לקולאז' שכזה העומד על רוח התקופה ניתן למצוא במחקרים על רפובליקת ויימר. ראו: Hans Ulrich Gumbrecht, *In 1926*.

לטקסטים ולהתבטאויות המצביעים על דפוסי ההתנהגות של מעמד הביניים. בקולאז' ציטוטים אלו מוצפנים רגשות ותחושות שמהם עולה דמותה של חברה השרויה בחרדה, באי-נחת.⁴⁷

נפתח בשורה של התבטאויות מפי פובליציסטים, מסאים והוגי דעות ישראלים באותו עשור. בועז עברון כתב בשנת 1966: 'בדבר אחד תמימי דעים כל האנשים החושבים על דרכה ועל עתידה של הארץ הזאת: מדינת ישראל, כמות שהיא היום אינה אלא שלב מעבר. פרצופה לא נקבע עדיין [...] בלי הרגשה של תמורה, הופכים החיים בארץ למחנק. ישראל כמות שהיא כיום [...] אין לה כל טעם [...] העברים, בני עדות המזרח, אינם משלימים עם המצב הנוכחי, שבו קיימת הגמוניה תרבותית ופוליטית של יוצאי אירופה ואמריקה וצאצאיהם. מאחר שהעדיפות הדמוגרפית לצדם, יהיה בידם בקרוב הכוח לשנות את הממסד כפי ראות עיניהם [...] האזרח העברי הממוצע, אינו יכול לשאת את המחשבה שכל הנשקף לו בעתיד היא מתיחות ביטחונית וסיבובי השמדה [...] הוא "מצביע ברגלים". הוא יורד';⁴⁸ ההיסטוריון יהושע אריאלי זיהה 'מחסור בבגרות אזרחית שעשוי להביא לערעור המדינה כולה. במקרה זה ימצא הפתרון הרציונלי בממשל סמכותי של יד חזקה שישען על הצבא ועל תנועה המונית או שניהם ביחד [...] ללא תחיה ממשית ברוח המסורת היהודית צפויה סכנה חמורה של ריקון, התנוונות והתפוררות החברה הישראלית'.⁴⁹ אינטלקטואל אחר, שלמה אבינרי, מדבר באותה שנה על 'ייחודה של מדינת ישראל [...] בכך שרק במדינת ישראל חיי כיהודי נתונים בסכנה';⁵⁰ ודבריו מהדהדים בנאומו של ראש הממשלה לוי אשכול בראשית שנת 1967 שבו הוא מנבא 'מאז שנות האש, מאז שנות התופת, עברו עשרים שנה. על המאורעות הגורליים של העשור ת"ש-תש"ט נערמים רבדים של שגרה, של מציאות חיים אפורה. כיום מזדקרת לעינינו סכנת אוכדן תחושת הקיום שלנו'.⁵¹

Living on the Edge of Time, MIT Press, Cambridge, MA 1997; Helmut Lethe, *Cool Conduct: The Culture of Distance in Weimar Germany*, University of California Press, Berkeley 2002. גומברכט ולתה עוסקים בבורגנות הגרמנית בתקופת ויימר והתמודדותה עם משברי התקופה.

47 הביטוי 'ארכיון הרגשות' ופירושו לקוחים מספרה של אן סבטקוביץ: Ann Cvetkovich, *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality and Lesbian Public Cultures*, Duke University Press, Durham 2003. במחקרה מסבירה סבטקוביץ כיצד טראומה מתבטאת בטקסטים ספרותיים המושפעים מפרקטיקות של חיי היום-יום. על 'מבנה הרגשות' ראו: Raymond Williams, *The Long Revolution*, Penguin, Harmondsworth, 1961, pp. 128-131.

48 'ארץ העתיד', אתגר, 8.12.1966.

49 יהושע אריאלי, 'התפתחותה של ישראל בפרספקטיבה היסטורית', מן היסוד, 21.1.1965.

50 'שיעבוד האמצעים לתכלית המדינה? שיחה בין אהוד בן עזר ושלמה אבינרי', מאזנים, 1, כ"ג (יוני 1966), עמ' 121.

51 דברי לוי אשכול בהצעת חוק התקציב, דברי הכנסת, 13.2.1967, עמ' 1248.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

ואם נדמה לנו כי דברים אלו נאמרים על רקע הייאוש שאחז את החברה הישראלית בזמן המיתון, ניווכח כי כבר בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים, הנתפסות כעידן של שקט ושל יציבות חברתית, כלכלית וביטחונית, נשמעים ביטויים ודעות פסימיים הרבה אף מצד אנשי רוח, אינטלקטואלים ופשוטי עם; הפובליציסט אליעזר ליבנה מכנה את המדינה 'פרובינציה נידחת של הציביליזציה המערבית המאוחרת', ומחפש 'מחתרת רוחנית [...]' גחלים רוחשות אי שם בפנים [...] שיקבעו את דמותה של האומה [...] [שילוב של] תלמיד חכם ישראלי, הנזיר הבודהיסטי, המלומד הקונפוציאני, ההומניסט המערבי' שויבילו את החברה הישראלית; גם אהרן אריאל מתאר את ישראל בתחילת שנות השישים כחברה מתאבדת, שכן באווירה ששררה במדינה 'ביטולו של העבר גורר את ביטול העתיד'; מחרה מחזיק אחריו הסופר פ' אלעד: 'גופנו חולה [...] יש לרפא את המומים הרוחניים שלקינו בהם [...] העם עייף [...] התחילו לבצבץ כל הכוחות השלייליים שהמתינו לבוא שעתם [...] עד היכן הגיעה ההפקרות התרבותית בתוכנו [...] דרושה התאוששות פנימית'. קולות אלו ואחרים נשמעו מכל עבר והתפרסמו בירחונים פובליציסטיים רבים.⁵²

לצד פובליציסטים, אנשי ציבור ואינטלקטואלים אלו, ברחוב ובתוך המשפחה אזרחים בני גילאים ועדות שונים מבטאים את הפסימיות האישית שלהם בראשית שנות השישים. הפרסומת הפופולרית שציטטתי לעיל 'אל תתייאש, עשן כנסת שש' היטיבה לבטא תחושות אלו שיוצרי הסיסמה היו ככל הנראה מודעים אליהן. הם השכילו לעמוד על תחושות החרדה של חלקים מן הציבור הצעיר, שמתחילת שנות השישים, כך נטען, צרך כמות הולכת וגדלה של סיגריות, כפי שאפשר ללמוד משיירים פופולריים דוגמת 'שיר השכונה' ו'שיר הטלפון'.⁵³

52 עודד היילברונר, 1958 – שנת האסון או שנת העשור? מתאבדים וחולי נפש בשנת העשור למדינה, קורות: כתב עת מדעי למדע ולרפואה (2015), עמ' 103-137; הנ"ל, 'הדור של 1940', קתדרה (בדפוס); הדרי, משיח רכוב על טנק. מבין בני התקופה ראו לדוגמה: אליעזר ליבנה, 'היש עתיד לצינונות', אמות, ה (אפריל-מאי 1963), עמ' 7-14; הנ"ל, 'סולם הערכים של החברה הישראלית', מאסף, ג (תשכ"ג), עמ' 107; אהרן אריאל, 'זהותו של הישראלי', מולד, 21 (1963), עמ' 674-675; מרדכי גלעד, בעיות אקטואליות בעיני פסיכיאטר, הוצאת המחבר, תל אביב 1962, עמ' 187-189 ('הייתי מבכר להגיד כי לפנינו פרוצס ממושך של איבוד לדעת [...] העתיד יגיד. גדול הוא כוחו של השטן ואין הוא מרפה מאתנו'); 'המבוכה הגדולה', חרות, 16.4.1966, 21.4.1966; ישרון קשת, 'הניהיליזם של דורנו', מאזנים, א (יוני 1957), עמ' 9-20; חיים רמבני, 'עם תום העשור הראשון – נסיון לחשבון נפש', מאזנים, ו (אפריל-מאי 1958), עמ' 354-361; הנ"ל, 'הגורמים ההיסטוריים למשבר הרוחני בימינו', מאזנים, ז (תשי"ח-תשי"ט), עמ' 8-14; משה צ'זיק, 'פאשיזם בלבוש ישראלי', בשער: במה לבעיות הברה ותרבות (1959), עמ' 3-9; ראו: אהרן אנטונובסקי בסדרת מאמרים, אידאולוגיה ומעמד בישראל, אקדמון, ירושלים 1966; הנ"ל, 'עמדות פוליטיות-סוציאליות בישראל', אמות, ו (יוני-יולי 1963), עמ' 11-22; הנ"ל, 'מוצא עדתי וגמולים חברתיים', שם, י"ג (אוגוסט-ספטמבר 1964), עמ' 35-39; הנ"ל, 'שאלות וחרדות בישראל', שם, ט (ינואר 1964), עמ' 36-44, בייחוד עמ' 42.

53 הבוקר, 13.7.1965 ('עלייה בצריכת סיגריות לנפש'); עירית זאבי, "'אל תתייאש [...] עשן כנסת 6" – הרטוריקה של ססמת הפרסומת בעיתונות היומית הישראלית 1948-1960', בתוך: ילקוט הלשון למכללות לחינוך: מבחר מאמרים בעברית החדשה ובהוראת הלשון, מכון מופ"ת, תל אביב 2011, עמ' 223-250. סביב הססמה אף התפתח ויכוח שביטא חשש שמא הדור הצעיר מעשן יותר מדי. פרופ'

הנער אליעזר ר' מקונן על מדינה החיה במתח בלתי פוסק, הזקוקה לפורקן, 'העייפה מלתת ולהקריב, ואולי סופה קרב?'; אורנה מנדלסון הצעירה מודה למאיר הרניק מקול ישראל על שיריו בתכנית 'ערבי קיץ' ש'מעלים את מצב הרוח השפוף בימים אלו'; נמרודה שביט בדברי ביקורת על האנתולוגיה סיפורים עבריים בני זמננו מוצאת 'חרדה ויאוש הבוקעים מכל סיפור וסיפור'; אזרח ללא שם וכתובת כותב לעיתון העולם הזה: 'אילו אך ידעתם מה עז רצוננו למצוא לנו מולדת אחרת [...] מולדת ששם לא יהיה אכפת לנו כלום. מולדת שלא נצטרך לקרוע את נפשנו בשל זכרון חסד נעורים [...] עשור שנים מרעיל אותנו בזכירת אשר עשה לנו עמלק. מאכילים אותנו באייכמן, במסכנות, בזוהמה ובצלבי־קרס. כיצד, לעזאזל, אפשר לאהוב את כל זה? [...] הם מציפים וחונקים את כל הטוב שבנו, עד שאם רצוננו להישאר בני־אדם ולא יהודים עלובים, מוטב לנו להימלט הרחק מכאן, להימלט ממולדת זו שכל צמיחתה על שנאה לעמלקים, צהובי־שער או שחורי־שער'; אריה נשר, חבר אגודת 'רוטרי', כותב על שלטון העריצות, השחיתות והרודנות הפושה בארץ ומזהיר מְפִלָּה⁵⁴; ועד הסוחרים בירושלים תומך בהצעה לסגור את העסקים בימי שלישי אחר הצהריים כיוון שכמה שעות מנוחה לסוחרים יתנו 'מרגוע לגוף ולנפש הכואבים בימים קשים אלו'; ד"ר פלרס, שעלה מגרמניה בשנת 1936, מתלונן במכתב להנהלת קול ישראל על הרעש הבלתי פוסק הבוקע ממכשירים חשמליים, ממקלטי רדיו ומטרנזיסטורים: 'עלי לציין שהאנשים מעדות המזרח גרועים מכולם [...] יש כל כך הרבה פסיכופטים אשר מתהלכים עם טרנזיסטורים פתוחים עם מוסיקה בערבית'. אין פלא, כתב הרופא, כי מבין החולים הבאים אליו רבים סובלים מעצבנות, ממתחות ומתשישות נפשית. זאת לא מדינה שאפשר לחיות בה, מסיים הִיקָה את מכתבו; הסטודנטית רבקה צדיק כותבת בעיתון הסטודנטים פי האתון על חיי המין של הישראלים, ומכנה את צעירי ראשית שנות השישים 'פרי הנפל של התקופה המטרופת בה אנו חיים'; דיירי רחוב אבא הילל 98 ברמת גן, המחכים שנים להתקנת טלפון, מוצאים לנכון להביע את זעמם במכתב תלונה לוועדת הכנסת לא רק על הסחבת הביורוקרטית, אלא אף על מצבה המידרדר של המדינה, ולא 'מחמת איומי הערבים אלא מחמת המטען האנושי של מנהליה'⁵⁵.

רקובר, אחד המזהירים מפני העישון, טען כי 'הכרת הנזק החמור בעישון [...] חייבת להכריע את הכף, עונג בגיל 20, שיגרה בגיל 30, התמכרות בגיל 40, רעל בגיל 50, וסרטן ריאה בגיל 55 [...] צריכים להחליף את הפרסומים בעיתונות בהם מופיע העישון כפולחן אצל אנשים בעלי עמדה'. ראו: י' רקובר, 'הרגלי עישון וסרטן-הריאה בישראל', מדע: עיתון מדעי לכל, ג' (1966), עמ' 266-272.

54 'עישור נחמד' (אנונימי), העולם הזה, 20.1.1960, מכתבים; אליעזר ר', 'פרשות עליך ישראל', משעולים: עיתון תלמידי בית החינוך על שם ארלוזורוב (פסח תשכ"ג), עמ' 35-36; אריה נשר, 'אזרחים חסרי אומץ לב אזרחי', רוטרי ישראל, 19 (נובמבר 1965), עמ' 6-7; ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל 8/8414, 'שירו שיר - מכתבים לתוכניתו של מאיר הרניק' (ללא תאריך); נמרודה שביט, 'אנתולוגיה של ריקנות', רמזור: חוגי צעירים וסטודנטים חברי מפא"י (פברואר 1963), עמ' 20 (מאמר ביקורת על אהרן עמיר [עורך], סיפורים עבריים בני זמננו).

55 רבקה צדיק, 'ביטניקים ישראלים או סתם מופרעים', פי האתון, 25.5.1960; ארכיון הכנסת (להלן: א"כ), הכנסת החמישית, ועדת השירותים הציבוריים, פניות הציבור - ארגונים, 136/1/5.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

אף בספרי מחזור של מסיימי בתי ספר יסודי ותיכון אפשר למצוא הכרזות פסימיות וביטוי למצב רוח מודאג. בטקסטים אלה אפשר למצוא שירים, קטעי קריאה ותיאורי חוויות מתקופת הלימודים המציגים, בין היתר, תמונה עגומה למדי של נוער חרד ואף מיואש לעתים; גם מבחינת דוחות על טיולים שנתיים לנוער, שארגנו בתי ספר שדה, עולה לעתים תמונה של נוער אדיש, מיואש ועייף, ולא רק עקב המאמץ מן הטיול השנתי.⁵⁶ ולבסוף, בספרים ובראיונות עם אזרחים שפורסמו במשאל דעת קהל בראשית שנות השישים אפשר למצוא 'ארכיון רגשות' מודאג למדי: חוקר מדע המדינה אהרן אנטונובסקי ערך סקר יוצא דופן בהיקפו בקרב אלפיים ישראלים בשנים 1962-1963, ומצא 'מדינה אחוזת חרדות מפני כיבוש ערבי והתמוטטות כלכלית ברמה האיטית'. יחד עם זה הצביע הסקר על מדינה המביטה קדימה בתקווה לעתיד טוב יותר;⁵⁷ המכון למחקר חברתי שימושי ערך סקר בקרב מאות ישראלים על יחסם לתכניות חיסכון: לשאלה 'האם מצב המדינה

- 10.2.1964; ארכיון עיריית ירושלים (להלן: א"ע"), 6/22-2016 – פתיחת עסקים וסגירתם. ישיבת ועדת מלאכה, תעשייה קיוסקים ורוכלים, 1.2.1966.
- 56 יש לקחת, כמובן, בעירבון מוגבל את התבטאויות התלמידים בני ה-18 העומדים לפני גיוסם לצבא. החשש הטבעי מן העתיד, גיל העשרה המסובך מבחינה רגשית וחוויות אישיות התערבבו לא פעם ברגשות השמחה עם סיום שנות לימוד רבות. אולם בדרך כלל איננו מצפים למצוא ביטויים למצבה הקשה של המדינה בספרי מחזור. ראו למשל את 'המנון המכונאים', המשווה את מצב המדינה בקיץ 1965 למכונות מקולקלות. **בראש אחר: עיתון ביה"ס תיכון טכנולוגי אורט אולייסקי**, ירושלים; רפי אונגער, 'פרפרית', **הדים: ביטאון תלמידי גימנסיה הרצליה**, ד (תשכ"ג), עמ' 19 (הכותב, תלמיד כיתה י, משווה בין חייו הקצרים של פרפר לחיי המדינה); א"מ, גל-1445/15 – מרכז הדרכה לידיעת הארץ, 22.3.1965; אליעזר ר', 'פרשות עליך'.
- 57 הסקר, בניהולו של חוקר מדע המדינה אהרן אנטונובסקי, נערך בשנת 1962 ובתחילת שנת 1963 מטעם המכון למחקר חברתי שימושי ובשיתוף אוניברסיטת פרינסטון. בסקר חקר אנטונובסקי מצבי רוח לאומיים בישראל, בברזיל ובארצות הברית. מטרתו היתה לעמוד על חרדותיו של הציבור בישראל ועל תקוותיו האישיות והלאומיות ולבחון את האופן שבו התבונן על העבר ואת ציפיותיו מהעתיד. הסקר הקיף 1,170 איש ביישובים עירוניים ועוד כ-300 בקיבוצים ובמושבים. 'העבר' בסקר הוגדר כלפני חמש שנים, ו'העתיד' – כבעוד חמש שנים. המדד שהחוקרים עבדו לפיו היה סולם ערכים מ-1 עד 10, כאשר הנמוך ביותר סימל פסימיות תהומית והגבוה אופטימיות אין-קץ. תוצאותיו היו כדלקמן: המרואיינים ציינו כי ברמה הלאומית ישראל נמצאת בשלב 5.5 בסולם, ואילו לפני חמש שנים היא היתה בשלב 4. לדעת המרואיינים, תעמוד ישראל בעוד חמש שנים בשלב 7.5 בסולם. תוצאות דומות התקבלו כאשר נשאל הציבור על מצבו הפרטי. בהתחשב במצבה של ישראל בראשית שנות השישים, תקופה הנחשבת כיציבה ובעלת הישגים בכל התחומים, וטרם תקופת המיתון הגדול, מפתיע למצוא את התוצאות הללו. הן מעידות על מצב רוח לאומי מדוכדך משהו, אם כי מלא אופטימיות אשר לעתיד. בגרסה האנגלית המלאה של מחקרו שפורסמה בשנת 1972 טוען אנטונובסקי כי הדכדוך שמצא בחברה הישראלית באותן שנים נובע מטרואומת משפט אייכמן. ממצאי הסקר פורסמו לראשונה ב'שאלות וחרדות' ובחוברת **עמדות פוליטיות-סוציאליות בישראל**, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"ו. סיכום מלא ומפורט ניתן למצוא ב-*Antonovsky and Arian, Hopes and Fears*. בסוף הספר מביא אנטונובסקי תוצאות של ראיונות עם כמה עשרות ישראלים ממין, גיל, מעמד ומוצא גאוגרפי שונים, שנשאלו על חרדותיהם.

תואם את האמרה "מוטב לאכול ביצה היום מאשר תרנגול מחר" ענו בחיוב למעלה מ-60 אחוזים מהמשיבים;⁵⁸ ליאונרד פיין ערך משאל על מצב הרוח בקרב תושבי השכונות בירושלים: למרות מהימנותו המפוקפקת של משאל זה, עולה ממנו מגמה של דכדוך וגעגועים לארץ המוצא, בעיקר בקרב מסורתיים ובני עדות המזרח;⁵⁹ ולבסוף, הנס ושולמית קרייטלר ערכו משאל מקיף בנושא אידאליים חברתיים בקרב מאתיים צעירים ישראלים: לצד השאיפה להגשמה עצמית ולתרומה חברתית שבאה לידי ביטוי אצל רובם, ניכרו גם אזלת יד, פסימיות, והודאה בחוסר יכולת להגשים אידאליים חברתיים.⁶⁰ לסיכום חלק זה אציין כי בהנחה המקובלת כי פסימיות ודאגה הנם מאפיינים יהודיים מובהקים, אין פלא כי אף בישראל הצעירה אנו עדים לנטיות רגשיות אלו. ההיסטוריוגרפיה הישראלית שהדגישה את העשור השני האופטימי התעלמה ועדיין מתעלמת מהדאגות ומהספקות שהובעו בעשור זה. אין זה המקום לבדוק את ההנחה בדבר 'הפסימיות היהודית', אך עלינו להסביר את הנסיבות והסיבות לפסימיות הישראלית שהוצגה עד כה.

מה העיקר על הבורגנות הישראלית?

אף אחד אינו ממהר להודות בהתפוררות הנפשית [...] אז מדוע אני עצוב? לפעמים אני נשאר לבדי עם עצמי וחושב על הכל פה. על הארץ הקטנה הנפלאה הזו, השוקעת כל שנה כמה סנטימטרים. אני מחפש דברים המזכירים לי את הזמנים הטובים [...] אני ממש מפחד מעצמי [...] האם אני אבדתי את צלמי האנושי?⁶¹

מה היו המקורות לדעות, לרגשות ולהתבטאויות הקשות של הבורגנות הישראלית המתעצבת? יש לציין שדעות, רגשות והתבטאויות אלה לא היו רק נחלת מעמדות הביניים והם נכחו בחריפות גם בקרב בני מעמדות אחרים. נושאים דוגמת כלכלה, מדינה, צבא ופוליטיקה שהעיקו על חייהם של הישראלים בעשור השני, 'המוצלח', אינם יכולים להיות מקור לרגשות חרדה חזקים כל כך. אמנם התפטרות בן-גוריון, פרשת לבון, משפט אייכמן, החשש מ'סיכוב שני', וכאמור, משנת 1966, גם המצב הכלכלי וההידרדרות הביטחונית – כל אלה היו כר פורה לרגשות חרדה, אולם חלק נכבד מן הדעות והתחושות שהבאתי עד

58 עוזי פלד, **יחס הציבור לתוכניות החסכון**, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1964, עמ' 18.
 59 Leonard J. Fein, *The Political Worlds of Jerusalem's People: A Study of the Political Orientations and Cultural Backgrounds of Traditional, Transitional and Modern Types in Jerusalem*, Ph.D. Dissertation, Michigan State University, Michigan 1962, pp. 112-124

60 הנס ושולמית קרייטלר, 'יחסו של הנוער הישראלי לאידיאליים חברתיים', **מגמות**, 1 (1964), עמ' 174-183.

61 אפרים קישון, 'סיכום ביניים', **עצם בגרון**, נ' טברסקי, תל אביב 1967, עמ' 166-167.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

כה מתייחסות לתקופה מוקדמת יותר, לסוף שנות החמישים ולתחילת שנות השישים. ואכן, לא היו אלו רק בעיות כלכליות או פוליטיות שהעיקו על 'הנשמה העברית'. בציבוריות הישראלית נתגלעו בעיות רבות עוד בשנות החמישים ואף לפני כן. אציג להלן כמה מהן. חלקן ניכרו עוד טרם הקמת המדינה, חלקן לאחריה (במיוחד נושאים הקשורים לרעש, היגיינה וזוהמה ברחובות), וחלקן ייחודיות לשנות 'העשור השני'.⁶² השילוב של כולן בתקופה כה קצרה ובעידן שנראה כי מחלות הילדות של שנות החמישים כבר נפתרו וטופלו בו, יצר מועקה רבה בחיי היום־יום.

א. זוהמה, בעיות היגיינה וסירחון. מדינת ישראל בשנות השישים, כמו גם בעשורים הקודמים, היתה מדינה מלוכלכת ורועשת. הרעש, הזוהמה והריחות הבלתי נסבלים, שהיו תוצאה של תנאי היגיינה נמוכים, צפיפות ועצבנות, גרמו להרגשת מחנק, ותרמו למצב הרוח הירוד וכמובן למתחים נפשיים שמקורם בעבר טראומטי ובהווה מדיני־ביטחוני סבוך ולעתים מאיים. ההתפתחויות הטכנולוגיות המהירות בשנות השישים תרמו אף הן להגברת הרעש והלכלוך: התוספות כמות אדירה של כלי רכב על הכבישים ועמם תחנות שירות ודלק מזהמות ורועשות, לעיתים במרכזי שכונות מגורים; עלייה תלולה בצריכת מקלטי רדיו ביתיים וטרנזיסטורים שהגבירו את הרעש בבתים ובשכונות; עלייה תלולה בצריכת מוצרי מזון ועמם עלייה בכמות האשפה גם באזורים פתוחים כתוצאה ממחסור במכלים לפניו אשפה. שלוש התהליכים האלו התחילו קודם, אך בשנות השישים ניכרו באופן בולט יותר. תושבים רבים במקומות שונים בארץ התלוננו על ריחות חזקים, על היגיינה נמוכה ועל זוהמה האופפת את שכונותיהם. ירושלים הובילה במדד הערים המזוהמות, אך רמת גן, נתניה, תל אביב ואף חיפה ועיירות הפיתוח בדרום הארץ לא פיגרו אחריה הרבה בדוחות התקופתיים של משרד הבריאות.⁶³

62 אחדות מהבעיות הנסקרות כאן כבר הופיעו בתקופות מוקדמות יותר, בייחוד אלו שעוסקות ברעש וזוהמה. ענת הלמן ואורית רוזין כתבו על הרעש והזוהמה בתל אביב המנדטורית ובישראל בשנות החמישים, תמי רזי כתבה על אלימות ופשע בקרב צעירים, ואורית רוזין ושהם מלמד עסקו בבעיות פריון ודמוגרפיה בשנות החמישים. ראו: ענת הלמן, **אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007, עמ' 40-50; רוזין, **חובת האהבה הקשה**, עמ' 205-210, 250-260; תמי רזי, **ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית**, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 60-65, 160-163; אורית רוזין, 'תנאים של סלידה: היגיינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 12 (2002), עמ' 195-238; שהם מלמד, "כעבור עשרות שנים מועטות נהיה כולנו בני עדות המזרח...": אמהות, פריון והבנייתו של "האיום הדמוגרפי" בחוק גיל הנישואין, **תיאוריה וביקורת**, 25 (סתיו 2004), עמ' 69-96.

63 על ירושלים ראו באע"י, קולנוע ציון, מכל 481 תיק 111; שם, מכל 1926 - 6/1/5 ניקוי העיר. על אזורים אחרים בארץ ראו: מכתבים למערכת, **רדיו: שבועון קול ישראל**, 29.6.1961; בן ציון דיאמנט, 'בעיות בטיפול באשפה וסילוקה', **בריאות הציבור**, 9-10 (1958), עמ' 13-17; 'הנל', 'בעיית סילוק האשפה בנתניה', **בריאות הציבור**, 12 (נובמבר 1960), עמ' 374-375; א"כ, ועדת השירותים הציבוריים, פניות הציבור - כללי, 6/מ"ו/179, 8.8.1966; משרד הבריאות, יחידת הבריאות אשקלון, דין וחשבון לשנת 1967, אשדוד, קריית גת, קריית מלאכי, שדרות, עמ' 44-50.

ב. אלימות. אחת הבעיות המרכזיות בשנות המדינה הראשונות היתה בעיית האלימות, ובעיקר אלימות מצד תושבי שכונות העוני, פועלים ובייחוד בני נוער. בעשור השני התבלטה תופעה המונית חדשה: אלימות 'בני טובים', דהיינו נוער שנולד בארץ למשפחות ממוצא אירופי. האלימות על כל גווניה ומקורותיה יצרה הרגשת הידרדרות חברתית ככל שהמיתון הלך והעמיק. הלהיט 'שיר השכונה' של חיים חפר היטיב לייצג תופעה זו מנקודת מבטם של בני הנוער המתפרעים ורוצים 'לפוצץ את השכונה'. בערב יום העצמאות 1967 הגיעו לשיאם מקרי התפרעויות של צעירים מובטלים, וכן אלימות בין שכנים, לעתים קרובות ממוצא עדתי שונה, אלימות על רקע ניתוחי מתים ומהומות בין ערבים ליהודים בערי הפריפריה והמרכז. בכנס חירום שהוקדש לנושא באוניברסיטה העברית טענו אחדים כי המדינה עומדת על סף תוהו ובוהו.⁶⁴ בנאום שנשא בכנסת סקר שר המשטרה את העומס הרב שניצב בפני המשטרה לנוכח גל של שביתות, התפרעויות ברחובות וגילויי אלימות.⁶⁵ במספר מקומות אף ניכרו מתחים אלימים בין עדתיים ובין דתיים לחילונים שהגיעו לשיאם בערב יום העצמאות ה-19. תופעה אלימה נוספת שהלכה והתפשטה היתה הכאת רופאים או השתוללות חולים במרפאות עקב אי-היענות לתביעותיהם.⁶⁶ עצמת האירועים השתקפה

64 אלימות בישראל: הרצאות ודיונים שהושמעו בסמינריון, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 55; שם, בעמ' 141: ניצב א' שור, ראש אגף חקירות במשטרה, מתאר מעשי אלימות חמורים של נערים: תוקפים זקנים, מפשיטים אותם וכופתים אותם לעמוד חשמל, קבוצת אלמונים בתל אביב ניפצה בשיטתיות שמשות של עשרות מכוניות; שם: גב' לונדון, פסיכולוגית בשירות הפסיכולוגי בירושלים: 'המדינה עומדת חסרת אונים [למול אלימות של קבוצות] [...] שביתת רעב, התפרצויות בשער הנמל, הפסקת זרם החשמל [...] בכל מקום'.

65 סקירת שר המשטרה על פעולות משרדו, דברי הכנסת, 26.6.1967, עמ' 2397; משטרת ישראל, דין וחשבון שנתי, 1966, ירושלים 1967 ('תופעת ההתפרעויות המונית ותופעת הבריונות לשמה [...] לא פסחו גם השנה הנסקרת על ארצנו [...] מנענו מצבים חמורים ושפיכות דמים [...] משטרת ישראל עמדה [...] בשורה הראשונה מול ביטויי מרירות, אי-הסכמה ולפעמים השתוללויות - שרקעם כלכלי וציבורי'). שתי הפגנות יוצאות דופן באלימותן אירעו בשנת 1966 ביזמת תושבי שכונות עוני. ראו דוח חריף בעיתון: 'ההתפרעויות בשכונת התקווה', היום, 11.1.1966; 'הפגנת שכונות העוני בת"א', שם, 15.3.1966.

66 א"מ, כ-150/6 - דיוני ועדת הפנים, מושב ד, 13.9.1965 (התפרעויות ברמלה בין המיעוט הערבי ליהודים יוצאי עירק בעקבות תאונת דרכים שבה נהרגו כמה ערבים, עמ' 11: ח"כ י. שופמן: 'כל הדברים שקורים, לא רק בין יהודים לערבים, אלא זה גם קיים בין היהודים [...] זרקו אדם ממרפסת תוך כדי יוכוח פוליטי. כל הדברים הללו מצביעים על אווירה לא טובה בארץ'); כן ראו: שם, 17.4.1967 - דיוני ועדת הפנים; וראו גם א"מ, גל-2, 166, הכנסת השישית, ועדת הפנים, 7.4.1967, פרוטוקול 84 - דיון על התפרעויות בירושלים ותל אביב בנושא ניתוח מתים. ההפגנות שילבו בתוכם את קיפוח עדות המזרח. נאמר לתושבים הדתיים בשכונת התקווה ובמחנה יהודה כי 'מספסרים בעצמות של עדות המזרח לארצות חוץ' (עמ' 4), 'קיימים הבדלים אתניים ותרבותיים בין המנותחים הלא-אשכנזיים' (עמ' 6). 'יש בציבור תודעה גלותית עמוקה של שנאת ישראל [...] האווירה בציבור בלתי נסבלת'; על אלימות כלפי רופאים ראו בכתב העת מכתב לחבר: 'הסתדרות הרפואית בישראל', 25.1.1967 (גל הסתה חדש נגד ציבור הרופאים) ו-10.2.1967 ('יש לבצע מחקר על האלימות

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

בישיבת מועצת עיריית ירושלים שבה טען מרדכי איש שלום: 'אנו נתונים עתה בתקופה של שידוד מערכות [...] בכל מערכות חיינו. אנו עדים לרעידת אדמה כמעט המתחוללת [...] אנו חיים בתקופה אלימה של ערעור מושגים ותפיסות שהיו מקובלים על כולנו'.⁶⁷ ג. הבעיה הדמוגרפית. מרדכי איש שלום, כחבר באליטה המפא"ניקית הוותיקה, מבטא בדבריו מצוקה אמתית שנבעה מבעיה דמוגרפית שהחרידה אותו ואת חבריו. פסימיות דמוגרפית, זו שכבר היתה קיימת בעשור הראשון, הלכה והתגברה במחצית השנייה של שנות השישים. פרסומים, לעתים בעלי גוון סנסציוני, על אודות הקטנת הילודה בקרב משפחות ממוצא אירופי או בקרב 'ותיקים' יצרו את התחושה כי יש סכנה דמוגרפית מצד עולים מארצות המזרח, וכמובן גם מצד הערבים תושבי המדינה.⁶⁸ נראה אף כי ביטול הממשל הצבאי, פירוק המעברות ומעברם של רבים מבני עדות המזרח לשיכונים בפאתי ערים גדולות או במרכזן תרמו גם הם לחשש מדומיין מפני 'הצפה' דמוגרפית של האחר.⁶⁹ בדיון בכנסת ערב המלחמה טען ח"כ יצחק נבון כי ניתן להבחין בירידה תלולה בריבוי הטבעי בקרב היהודים בארץ ובעלייה תלולה אצל הערבים: 'הפיריון היהודי ממוצא אירופי נמוך ביותר [...] יש סיכוי שבקצב זה האוכלוסיה היהודית האשכנזית בתל־אביב תצטמק במשך דור ב־7%'. סכנה נוספת שציין נבון היא שהתנועה הקיבוצית תצטמק.⁷⁰ עוד קודם לכן ציין ח"כ יוסף תמיר כי אם 'גודל הילודה והיקפה ישארו כפי שהם כעת [...] מבחינה דמוגרפית זה ישנה את

במראות); ראו גם סמינר מיוחד לעניין האלימות בחברה הישראלית שהתקיים באביב 1967, ובייחוד דבריו של ד"ר אורי ראפ מאוניברסיטת תל אביב: 'בישראל התקבצו שתי קבוצות ראשיות. האחת, זאת העדה המזרח אירופאית המצטיינת ביכולת מניפולציה כוללת מניפולציה עבריינית כגון: הברחה, רמאות במס הכנסה, צורות שונות של נכלים, פרוטקציוניזם וכו' וכו'. אולי הוכשרה לכך במלחמת הקיום היהודית באירופה. ומצד שני, עדות המזרח שהן חלשות לחלוטין בכל השטח הזה של מניפולציה ומשום כך הן עומדות לא רק מול ערכים ישראליים שהם לא יכולים להשיג, ואף לא להשיג תגמולים חברתיים, כך הופכת האלימות לאמצעי היחיד שנשאר להם בכלל [...] אני רוצה לטעון כי הישוב הקולט [...] זאת אומרת הישראלי בעל המניפולציות, נקט בדרך ששימשה כעידוד סלקטיבי של אלימות במדינת ישראל [...] כך באופן מניפולטיבי נגמרה הבעיה של וואדי סליב, נגמרה מלחמת העדות בבאר שבע, באופן מניפולטיבי נגמרים הרבה דברים אחרים במדינת ישראל. אך, הקונפליקט עצמו ישנו והוא הולך ומחריף [...] הסיכוי של אלימות הולך וגובר [...] בצמרת החברה הישראלית לא רק ערכים ואידאלים אלא צמרת עבריינית במובן הפשוט של המילה, אלימות בישראל, עמ' 121.

67 ישיבות מועצת עיריית ירושלים, 7.3.1967, עמ' 6. נתונים וסטטיסטיקה ניתן למצוא בדוחות השנתיים של משטרת ישראל (משטרת ישראל, דין וחשבון שנתי, 1967) וכן בכרך אלימות בישראל וכן בא"כ – ישיבת הוועדה המשותפת (שרותים, חינוך) לבעיית העבריינות, 21.1.1966.

68 מלמד, 'אמהות, פיריון'.

69 קנטר, הדיור והשאיפות של זוגות צעירים; אילה הירש, תגובות הדיירים בשיכונים מפעל החסכון לבנין רמת אביב, משרד השיכון, ירושלים 1962; שובל, דפוסי מגורים ויחסים חברתיים; הנ"ל, מחקר חברתי בשכונות בירושלים.

70 דברי הכנסת, 5.4.1967, עמ' 2033 (מצבן ועתידן של משפחות מרובות ילדים).

המבנה של אוכלוסיית ישראל מקצה לקצה.⁷¹ בדיון בוועדת הכנסת לנושא בעיית הילודה טען פרופסור הלמוט מיוזם כי 'הואיל והקבוצה האירופאית מהווה אליטה, יש חשיבות רבה לרמת הפריון בקבוצה זו'. לדעתו הצטרף הסטטיסטיקאי הראשי ד"ר שמלץ, שבישיבת ועדת הכנסת הציג תמונה פסימית עבור אלו שמאמינים באופייה האירופי של המדינה.⁷² חברת הכנסת שולמית אלוני הציעה לחלק בחינם גולות נגד הריון בקרב המשפחות העניות, רובן מעדות המזרח, והדבר עורר סערה ציבורית. היו אזרחים רבים שהציעו פתרונות אחרים. כך, למשל, דבריו של י' גרליצקי מתל אביב: 'הממשלה צריכה לחוקק חוק להקים בארץ בתי ילדים, אשר כל משפחה שתמצא בכך תוכל לשלוח את ילדיה [...] מהרגע הראשון שהתינוק נולד עד גיל 13 או 18 [...] זאת בכדי שכל משפחה תוכל להגדיל את משפחתה עד 5 ילדים מינימום [...] המוסד יהיה בלתי מפלגתי והחינוך במוסד צריך להיות מסורתי בהחלט'.⁷³ סיכם את רגשות החרדה הדמוגרפית פיליפ קליין ממשרד הסעד: 'איננו מעוניינים שדווקא משכבות מסוימות יגדלו אנשים שמבחינה נפשית אינם חזקים'.⁷⁴

ד. הפחד מן המזרחים. החסך הדמוגרפי במשפחות אירופיות ותופעות האלימות שהוזכרו קודם מתקשרות לתחושת איום נוספת שהעיקה על קבוצות עלית בחברה הישראלית. הכוונה לרגשות הקיפוח והאפליה שחשו עולי ארצות אסיה ואפריקה, ואשר הביעו את דעתם בכתיבה בלשון אלימה בכתבי עת ובנאומים רבים שכתבו ונשאו מכותבים ואנשי פובליציסטיקה מעדות אלו, ולעתים אף באלימות ממש, בעיקר מצד מעמד הפועלים המזרחי.⁷⁵ בנוסף להפגנות ולמעשי אלימות סביב פרשת ואדי סאליב בשנת 1959 ולאחר

71 שם, 5.7.1966, עמ' 2028 (חומרת הירידה מן הארץ).

72 ישיבת ועדת השירותים הציבוריים לעניין בעיית הילודה, א"מ, כ-1/141, 19.4.1964; ע' שמלץ, 'תחזית אוכלוסין עד 1969', ישיבת ועדת השירותים הציבוריים, א"מ, כ-1/141, 5.5.1964; מפקד אוכלוסין ל-1961, מתוך דוח הוועדה לבעיות הילודה, מוגש לראש הממשלה 1966; לתחזית אוכלוסין עד 1969 ראו: שהם מלמד, 'מגדר, אתניות, לאומיות והפוליטיקה של הפריון בשנות החמישים בישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002, עמ' 134-138. מלמד מתעכב על דוח הוועדה לבעיות ילודה מ-1966, וטוען כי הדוח והדיונים סביבו ביקשו להגביר את הילודה רק ממשפחות מתכננות (אשכנזיות). שם, עמ' 135. הוא מצטט מתוך 'דוח הוועדה לבעיות ילודה', המופיע אצל רבקה בר יוסף ואילנה שלח (עורכות), **המשפחה בישראל: מקראה**, אקדמון, ירושלים 1969, עמ' 361-376 (על עידוד הילודה אצל נשים אשכנזיות ראו עמ' 365).

73 ב' אליצדק, 'היתכן תכנון הילודה בארצנו?', היום, 14.3.1967; מכתב של י' גרליצקי מתל אביב אל משרד ראש הממשלה, א"מ, ג-6401/20, 27.7.1966.

74 פרוטוקול מועצה סוציאלית, משרד הסעד, דיון על דוח פיליפ קליין על מתן תמיכה לעניים, ארכיון עיריית תל אביב, 4-1450, 17.12.1958. נתונים ניתן למצוא אצל ע' שמלץ, 'תחזית אוכלוסין עד 1969', ישיבת ועדת השירותים הציבוריים, א"מ, כ-1/141, 5.5.1964; וכן במפקד האוכלוסין 1961 מתוך דין וחשבון של הוועדה לבעיות הילודה, מוגש לראש הממשלה, 1966.

75 על ניכורם של צעירי מעמד הפועלים המזרחי מן הציבור הוותיק ראו אצל רבקה ברייטסוף ודורית פדן, 'עדות המזרח בגיבוש המעמדי של ישראל', מולד, 22 (1964), עמ' 504-516; מנחם רוזנר, 'מאבק מעמדי ותודעה מעמדית בראי המחקר הסוציולוגי', **בשער: במה לבעיות חברה ותרבות**, 61 (מאי 1964), עמ' 8-24.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

רגיעה יחסית בתחילת שנות השישים החלו להתגבר הביטויים האלימים ואף מעשי האלימות כלפי האשכנזים הוותיקים, האליטות השולטות. בראשית שנות השישים הופיעו בישראל כמה כתבי עת שייצגו ציבור ספרדי משכיל ואת עולי מדינות אסיה-אפריקה. אחד מהם היה כתב העת התורני קול סיני: בטאון החוג הרעיוני הבלתי מפלגתי נאמני התורה שייצג את העולם המזרחי החרדי. כתב עת נוסף, במערכה: בטאון הצבור הספרדי ועדות המזרח, היה שופרם של קבוצות ספרדיות ועולי ארצות אסיה-אפריקה בעיקר בירושלים. קול סיני קרא ליצירת מסגרת ארגונית מאחדת של כל בני עדות המזרח. גישתו היתה רדיקלית בעיקר מן ההיבט הפוליטי ובין היתר הוא שפע ביטויי שנאה כלפי 'הקבוצות האשכנזיות' (כהגדרת כתב העת) וכלפי כל השפעה מערבית על החברה הישראלית.⁷⁶ לעניינו של מאמר זה חשוב להדגיש כי בנוסף לתחושת האיום שחשו קבוצות ממוצא מערבי או ילידי הארץ מפני 'ההמונים שלא הגיעו עדיין לבגרות',⁷⁷ הדעות הצביעו על תחושות ייאוש ומרמור קשות בקרב בני עדות המזרח והספרדים החדשים והוותיקים.⁷⁸ ה. חולי נפש, מתאבדים וקבצנים. תופעה נוספת שהדריכה את מנוחתם של רבים היתה העלייה במספרם של מתאבדים וחולי נפש בחברה הישראלית. לאחר תקופת שיא במספרם של המאושפזים והמסתובבים ברחובות בסוף העשור הראשון, נראה היה כי חלה רגיעה במצבם הנפשי של רבים מן הלוקים בנפשם ניצולי שואה והלומי קרב ממלחמת העצמאות. החל משנת 1966 שוב החלה לעלות, יותר מן הגידול היחסי באוכלוסייה, עקומת המאושפזים בבתי חולים לחולי נפש. רבים מחולי הנפש הסתובבו ברחובות הערים והפריעו את מנוחת התושבים בלילות בעמדם צועקים ומייללים לירח. חולי נפש רבים ברחו ממסודות טיפול וסיכנו את שלום הציבור. רבים אחרים העדיפו ליטול את נפשם בידם. ולבסוף, בשנות השישים עדיין לא חלפה התופעה ההמונית של קבצנים, רבים מהם בעלי מומים גופניים. רבים מהם ישבו בכיכרות העיר, ברחובות מרכזיים, חשפו את גופם הפגוע

76 קול סיני - ביטאון החוג הרעיוני הבלתי מפלגתי נאמני התורה, 22 (אלול תשכ"ג), עמ' 302; שם, 42 (ניסן תשכ"ה), עמ' 227; שם, 45 (תמוז תשכ"ה), עמ' 347; שם, 62 (כסלו תשכ"ו), עמ' 42. וראו לדוגמה סיפור על ילדה מפוחדת שהלכה לאיבוד ברחוב 'אשכנזי' ושהוריה גרים 'רחוב אחד מעבר לרחוב האשכנזים' שיכול היה למצוא את מקומו בעיתונים אירופאים מסוימים כמה עשורים קודם לכן, וכך אף ההאשמה כי המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית נגועה בגזענות ובשנאת זרים והצגת 'אחדות הדם' של יוצאי אירופה (במערכה: ביטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח, 1 [כסלו תשכ"ו], עמ' 11).

77 כך דברי השופט במשפט המתוקשר סביב הספר המהפכה האשכנזית מאת זלמן קצנלסון, שאמנם זופה מתביעת הדיבה שהוגשה נגדו, אך השופט לא חסך ביקורת על הספר ('זוכה מחבר "המהפכה האשכנזית"', למרחב, 3.2 1965).

78 אברהם רקנטי, 'המערכה לעיצוב השבת', קול סיני, 51 (כסלו-טבת תשכ"ו), עמ' 63-65 (המצב קטסטורפלי, תהום פעורה מתחת לרגלינו ואין מושיע [...]) העתיד שחור משחור'; יהודה אוריניטלי, 'על נכשלים וכושלים', במערכה: בטאון הצבור הספרדי ועדות המזרח, 2 (תשכ"ז), עמ' 6-7 (יחס הזולז והביטול עובד מדור לדור [...]) אני חש כאב ומגיע למסקנה לנטוש הכל ולעזוב את הארץ הזו שאוכלת תושביה ממש'.

לעיני כול, וביקשו רחמים ועזרה. התופעה עוררה חרדה ואימה בקרב הציבור, שהרבה להתלונן על מוכי גורל אלו בפני העיריות וחברי הכנסת. שירותי הבריאות, המשטרה ואישי ציבור הביעו דאגה מתופעות אלו, ונראה כי קצרה ידם מלהושיע.⁷⁹

ו. זיכרון השואה והפחד מגרמניה. ענן נוסף שרבץ מעל חיי הישראלים היה בעיית 'גרמניה האחרת' וזיכרון השואה, שהחל מאמצע שנות השישים נקשרו זה בזה. חוקרים רבים מציינים את השנים שלאחר משפט אייכמן כתקופה שהחברה הישראלית החלה לקלוט לראשונה את משמעות השואה ואת רגשות החרדה ששררו בקרב רבים לאחר המשפט. כפי שטען אריה נדלר, 'הנוכחות הכמעט ממשית של השואה ברחובותינו, עשרים שנה בלבד לאחר סיום מלחמת העולם השנייה [...] עוררה מידה גדולה של חרדה'.⁸⁰ זאת ועוד, בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים שפעה העיתונות הישראלית בידיעות אימה על הנעשה בגרמניה ובעיקר על התחזקות קבוצות ניאון-נאציות במדינות גרמניה השונות, בנוסף לזיכרון השואה שנוכחותו במודעות האישית והציבורית גברה. יש לשער כי כינון היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לגרמניה, ביקוריהם המתרחבים של אישים (מערב) גרמנים בארץ והידוק הקשרים התרבותיים בין שתי המדינות היו בין הגורמים לפרסום ידיעות מגמתיות על אודות 'עליית הרייך הרביעי'.⁸¹

ז. פניקה מוסרית ובעיית ההמשכיות. 'שיר השכונה' שהזכרתי לעיל מיטיב להציג לא רק את אלימות 'בני הטובים', אלא גם תופעה הקשורה לשיח חדש שהחל להתפתח באמצעי התקשורת. במהלך שנות החמישים וביתר שאת בשנות השישים החל להתפתח בישראל, כבכל העולם המערבי, שיח מוסרי שבמרכזו היחס להתנהגות שאינה חברתית (anti-social behavior). הדגש בשנות השישים היה על התנהגות 'סוטה' של קבוצות שאינן יצרניות. אין הכוונה כאן רק לקבוצנים, לחולים או למובטלים שאינם יכולים או רוצים לעבוד.⁸² בהקשר הישראלי הכוונה גם לקבוצות שאינן תורמות לאתוס החברתי הציוני. אלו היו בעיקר בני נוער וצעירים. ככל שהלך מספרם וגדל במהלך העשור, כך

79 להרחבה ונתונים בנושא ראו: היילברונר, '1958 - שנת העשור או שנת האסון?'; הנ"ל, 'הדור של 1940'.

80 אריה נדלר, 'תקשורת ודעת קהל: אז ועתה', בתוך: אשר סטר (עורך), 'שישה ימים - שלושים שנה, מרכז רבין, תל אביב 1997, עמ' 225; שגב, 1967, עמ' 306; דליה עופר (עורכת), 'ישראל בעיני שורדי השואה וניצוליה, יד ושם, ירושלים 2014; בלה גוטמן, חנה יבלונקה ואבנר שלו (עורכים), 'אנחנו פה: ניצולי השואה במדינת ישראל, יד ושם, ירושלים 2008'.

81 בעד ונגד: ילקוט לברור בעיות חברה ומדינה, מאי 1964 (כל הגיליון מוקדש למצב בגרמניה); 'השטאלהלם צועד שוב', היום, 9.2.1965; 'גיזלה פליישר, בתו של היטלר בת 28 תחתן עם בנו של רב צרפת', מאמר מערכת, למרחב, 20.3.1966; 'לקראת עליית רייך חדש', על המשמר, 3.8.1967; 'על הסכנה הגרמנית החדשה', הארץ, 4.5.1966; דן אלמגור, 'הגרמנים מרימים ראש', במחנה גדנע, 20.2.1958; דברי הכנסת, 2.11.1966 (הדיון הוקדש כולו לביקורו בארץ של פרידריך פון פירקס, קצין אס.אס לשעבר, כחלק מביקור חברי הפרלמנט של מדינת סקסוניה התחתית שבה קיימת התחזקות משמעותית בכוחם של הניאון-נאצים).

82 Sahara Pickard, 'Anti-Social Behaviour?', in: idem (ed.), *Britain: Victorian and Contemporary Perspectives*, Basingstoke, Palgrave 2016

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

הביע 'דור ההורים' – קבוצה שהגיל הממוצע בה מבוגר יחסית, שחבריה ילידי הארץ או מדינות אירופה – דאגה הולכת וגוברת שהגיעה לכדי חרדה ופניקה. 'פניקה מוסרית' זו,⁸³ שאמצעי התקשורת (בעיקר העיתון העולם הזה) עודדו אותה ולעתים אף המציאו אותה, נבעה בעיקר מן ההכרה כי הדור הצעיר אינו מחויב יותר לפרויקט הציוני על כל היבטיו וכי דפוסי התנהגותו 'המופקרים, הדלים, חסרי עומק ואידיאולוגיה' יביאו את המדינה אל עברי פי פחת. מאמריהם החשובים של יצחק בן אהרן ושל דן הורוביץ מתחילת העשור, הרואים את תופעת 'סיום המהפכה' ואת הנטייה לנורמליות והרצון בה כנושאים עימם בשורה ותקווה (הורוביץ) אך גם חשש (בן אהרן), נכתבו בדיוק על רקע זה.⁸⁴ עוד קודם לכן הזהיר יזהר סמילנסקי בנאום מפורסם בוועידת מפא"י בשנת 1958 מפני היחלשות הרוח החלוצית בקרב הנוער ורצונם בחיים נוחים וחסרי מחויבות לדור ההורים. צעירים רבים העדיפו לעבוד במקצועות חופשיים, שאפו לאינדוידואליזם, ונטו לצרכנות מערבית ולהתרחקות ממשמות ציוניות מגשימות – כל אלה יצרו מעין פניקה בקרב דור ההורים. החשש היה כי סגידה לטכנולוגיה תבוא על חשבון סגידה לערכי הדור הקודם ולערכי הציונות. יוצאי תנועות הנוער והפלמ"ח נעשו למעמד ביניים חדש, טכנוקרטי, צרכני וקוסמופוליטי.⁸⁵ כבעשור הראשון, אף בעשור השני פורסמו אין־ספור מאמרים, ספרים ודברי ביקורת פסימיים וחרדתיים מצד אישי ציבור, ועדות, חברי כנסת ושרים, עיתונאים וסתם אזרחים מן השורה שקראו לגיוס הנוער למשימות לאומיות, לאכיפת משמעת על

83 על הביטוי 'פניקה מוסרית' בהקשר רחב יותר ראו: דיק הבידג', פאנק: משמעותו של סגנון (תרגמה רונה כהן, ערך עודד היילברונר), רסלינג, תל אביב 2008; עודד היילברונר, 'צרימה: תרבויות משנה, מוזיקה ומחאת צעירים ישראלים: מתרבות החברה הסלוגנית של שנות החמישים ועד תרבות הפנוינים של שנות התשעים', מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2014), עמ' 50-81 Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Basil Blackwell, London 1987; Stuart Hall et al. (eds.), *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*, Macmillan, London 1978; Idem and Tony Jefferson (eds.), *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*, Routledge, London and New York 2006

84 בן אהרן, 'עוז לתמורה'; הורוביץ, 'ככל הגויים'.

85 יזהר סמילנסקי, 'הדור הצעיר: פנים ופנים', מולד, 18 (1961), עמ' 267-274; מיכאל קרן וגיאורא גולדברג בדקו את יחסי הגומלין בין טכנולוגיה לאידיאולוגיה. הם חקרו שינויים אידיאולוגיים לאור ההתפתחות הטכנולוגית בישראל ובין היתר בדקו את השיח הכמותי בדיוני תקציב משרד הפיתוח בכנסת עד 1973. מסקנתם היתה כי בשנות השישים ישראל מוצגת כמדברת במונחי 'יש' הן אצל אידיאולוגים הן אצל פרגמטיסטים: האדם ניצב במרכז, ניכרת יציבות מבחינת התייחסות למכונה ולטכנולוגיה, יש עלייה במטריאליזם וירידה באוטופיזם (מיכאל קרן וגיאורא גולדברג, 'התפתחות טכנולוגית ושינוי אידיאולוגי', בתוך: אשר אריאן [עורך], ישראל: דור ההתהוות, זמורה ביתן, תל אביב 1979, עמ' 153-172); ראו גם: הדיון בכתב העת מדעי: עיתון מדעי לכל: צבי א' קורצווייל, 'החינוך בחברה הטכנולוגית', שם, ח (מארס 1964), עמ' 233-299; הנ"ל, 'האומנם התפלגו המדעים', שם, ז (מארס 1963), עמ' 27-31. עוד על התופעה כפי שבאה לידי ביטוי בתרבות הפופולרית ראו אצל גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'.

הדור הצעיר שמא יבוא הקץ על מפעל הציונות ועל המדינה הצעירה. החידוש בעשור השני היה לא רק באינטנסיביות השיח, ובנתונים המדאיגים אשר לחלקם של 'בני טובים' בפשיעה, אלא ובעיקר בכך שהגידול בפשיעה האלימה התרחש באווירה של שפע ורגיעה פוליטית וחברתית יחסיים.

ח. 1966: המיתון, המתח הביטחוני והשלכותיהם. לכל התופעות שתיארתי עד כה יש להוסיף עוד שתיים שתורמו להרגשת הדכדוך הכללי החל משנת 1966: המיתון הגדול והמצב הביטחוני. אין זה המקום להשוות בין שיח המשבר הכלכלי החמור בשנותיה הראשונות של המדינה לשיח סביב המיתון. אציין רק כי שני המשברים שונים לא רק בסיבות להם ובאופיין, אלא בנסיבות שהם פרצו בהן. המיתון פרץ לאחר תקופה ארוכה יחסית של רגיעה כלכלית ושפע כלכלי שתושבי המדינה הצעירה לא הכירו כמוהם בראשית שנות החמישים, שלפניה היו שנים ארוכות של הקרבה כלכלית ומלחמה עקובה מדם.⁸⁶ אין להתעלם גם מן המצב הביטחוני שהחל להידרדר לאחר כמה שנים של רגיעה. הזמנות הצבאיות הגלויות והנסתרות של קברניטי המדינה וההתגרריות בערבים עוררו חרדה. אזרחים רבים הביעו דאגה כי המצב בצפון הארץ – חדירות המחבלים וההפגזות השיטתיות על יישובי עמק החולה – יביא לאסון.⁸⁷ חשש כבד אף קינן בקרב רבים כי מלחמה נוספת עומדת לפרוץ בין ישראל למדינות ערב בשל התגרריות המדינה בסוריה ובירדן.⁸⁸ חוקרים ועיתונאים חששו גם מן היזמה הישראלית לפתח נשק אטומי וההשלכות על עצם קיומה של המדינה וכן מן האופי ההרפתקני של כמה מראשי מערכת הביטחון המעורבים באותה יזמה ואף ביזמות צבאיות אחרות. לחששותיהם היה ביסוס לפחות בדעת הקהל: במשאל שנערך בקרב סטודנטים באוניברסיטה העברית הביעו רוב הנשאלים את הדעה כי רק הפעלת כוח ותקיפות למול הערבים יפתרו את ההידרדרות הביטחונית.⁸⁹

86 רוזין, **חובת האהבה הקשה**; נמרוד הגלעד, 'השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית: ממלה"ע II ועד לימי הצנע', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2011.

87 תום שגב כותב בהסתמכו על מכתבים שנשלחו מהארץ לקרובים בחו"ל: 'אין כאן הרבה חדש. כל הדברים הרעים הולכים ונעשים רעים יותר' (שגב, 1967, עמ' 55-56); יוסף אוליצקי כותב חודשים אחדים לאחר המלחמה: 'חודשים רבים לפני פרוץ המלחמה [...] המדינה כולה עמדה בפני כליון חרוץ' (יוסף אוליצקי, **ציבור העובדים במלחמת ששת הימים**, הסתדרות העובדים, תל אביב 1967, עמ' 8); מרדכי בר-און, 'שישה ימים, שש תמיהות ושש הצעות למחקר', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות: 50 השנים הראשונות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח, 328-330.

88 דוגמה לכך היא פרשת הקראת שירו של אלתרמן 'בפתחו של יום' במפגן הלילי בערב יום העצמאות בירושלים. כאשר השיר, שנכתב במקור בשנת 1956, הוקרא בחזרה הגנרלית למפגן, שמעו אותו כמה אנשים, ביניהם אנשי אוניברסיטה ויועצים במשרד ראש הממשלה, ונרעשו ממילותיו שמא ייפסס כהתגרות בארצות ערב. לאחר דין ודברים שינה אלתרמן את הבית האחרון ונימתו היתה תוקפנית פחות ('השיר שעורר בהלה', **מעריב**, 19.5.1967).

89 'מאזן האימה: רב שיח', **חותר**, 11.5.1966. ראו דבריהם של ד"ר זאב כץ והעיתונאי אברהם שווייצר. על האופי ההרפתקני של ראשי הצבא ראו לאחרונה: Guy Laron, *The Six Day War: The Breaking of the Middle East*, Yale University Press, New Haven 2017.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

לסיכום חלק זה: 'כיצד נשמח אם עצבינו מרוטים?', שואל המשורר האנגלי תומאס לב פיקוק (Peacock)⁹⁰. רבים טוענים כי היחס לחגיגות לאומיות יכול להיות מדד למידת השמחה, האופטימיות, הדאגה והדכדוך בקרב הציבור.⁹¹ כבר בראשית שנות השישים ביקשה ועדת החגיגות של יום העצמאות ה־13 לשמח את העם השרוי במצב רוח פסימי: 'רק פעם אחת רקד העם באופן ספונטני ב־29.11.47. יש להרקיד גם כדי להרים את מצב הרוח הירוד. עם ישראל אינו שש לשמוח היום'.⁹² שנה לאחר מכן היטיב לתאר את הארץ את האווירה ביום העצמאות ה־14: 'רח. דיזנוגוף בערב. סרחון הרוכלים מקבאב והפלאפל עם כל הקישוטים דומה לעיר העתיקה בקושטא או הקסבה באלג'יר [...] כל מיני טיפוסים שחקו משחקי הזארד [משחקי קוביות] על המדרכות'.⁹³ ימי העצמאות הבאים היו באווירה דומה. סקר שערך המכון למחקר חברתי שימושי בעת חגיגות יום העצמאות בירושלים באביב 1967 מצביע על אווירת נכאים וכמיהה לאופי הפשוט והמשפחתי של החגיגות בשנים הראשונות של המדינה. בערב יום העצמאות ה־19 למדינת ישראל היתה המדינה נתונה במשבר ובדיכאון קשה.

הפסיכיאטר מרדכי גלעד כתב בתחילת שנות השישים: 'הייתי מבכר להגיד כי לפנינו פרוצס ממושך של איבוד לדעת [...] העתיד יגיד. גדול הוא כוחו של השטן ואין הוא מרפה מאתנו, ונראה כי טענתו זו משקפת יפה את תפיסת בני התקופה את מצבם'.⁹⁴ עוד קודם

90 Thomas Love Peacock, 'How Can We be Cheerful When Our Nerves are Shattered?', in: *Nightmare Abbey*, J. M. Dent & Co., London 1891, p. 165

91 חזקי שוהם, עשה לנו חג: חגים ותרבות אזרחית בישראל, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2016.

92 א"מ, ג-2610/2; משה גולדשטיין, 'אורח חיים משלנו', איתנים: ירחון לענייני בריאות היגינה ורפואה ציבורית (ספטמבר 1959), עמ' 268; אע"י, מכל 2452, תיק 9/3/37, 24.7.1958; משה גולדשטיין, 'הרעש - אויב הבריאות', פרקים: לדברי ספרות, חינוך וחברה, 4 (1960), עמ' 271; חגיגות יום העצמאות תשכ"א, משרד ההסברה - סיכום יום העיון למרקידים, א"מ, ג-2610/2, 1.3.1961.

93 גרשון בן סופר, 'יום העצמאות בת"א', הארץ, 28.5.1962.

94 כפי שהדגשתי בראשית הפרק, הרעש והלכלוך היו גם בשנות העשרים והשלושים. אף כי לא נכתב מחקר על תאונות דרכים בתל אביב או ברחבי ארץ ישראל המנדטורית, יש לשער כי השימוש בכלי רכב גרם גם לתאונות דרכים. ענת הלמן מציינת את הרדיו, הגרמופון והצעקות כמקור לרעש בתל אביב (הלמן, אור וים הקיפוח, עמ' 46-51). אין ספק כי החל משנות החמישים, ככל שהבנייה בארץ התפתחה לכיוון של בתי דירות למגורים משותפים, התרבו אף סכוכי שכנים ובעיקר סכוכים עדתיים. אולם השוני בין תקופות מוקדמות יותר ובין שנות השישים נעוץ בצפיפות הרבה שאפיינה את מרכזי הערים שמעמדות הביניים התגוררו בהם. ראו את ההערות שנשמעו בישיבת ועדה משותפת בשאלת תאונות הרכבים: א"כ, הכנסת השישית: פרוטוקולים מיישיבת ועדה משותפת (כלכלה-פנים) בשאלת תאונות הרכבים, 10.2.1966. הצפיפות הובילה, מטבע הדברים, ליתר זיהום ורעש. בשנות השישים, כניסת טכנולוגיות חדשות ושיטות מיכון הובילו בין היתר ליותר רעש ולכלוך - כך לדוגמה הצבת תחנת דלק בשכנות מגורים (ראו: מכתבו של שריר רז מחולון על פתיחת תחנת דלק לילית במגרש ליד ביתו - הריח, הרעש, הסכנה מן הנפט כאשר בעלי משאיות מתדלקים בלילה: א"מ, ג-5694/13, 11.9.1962). על תופעת כניסתם של מפוני המעברות למרכזי

לכן כתב אורי אבנרי: 'יותר ויותר אנשי מקצוע ואזרחים קוראים להקים וועדות מקצועיות שינתחו את חיי הנפש של הציבור בארץ לשם חיזוק מערכת העצבים המעורערת של הציבור והבטחת אמצעים שימנעו את התפשטות מגפת ההתאבדויות'.⁹⁵ את טענתם מחזק אפרים קישון בטורו הקבוע בעיתון **מעריב** בשנת 1966 שבו מתוארים המדינה ואזרחיה כחולי נפש הכמהים לזמנים הטובים של פעם.⁹⁶

"הזמנים הטובים": אסתטיקת הנוסטלגיה לעבר אוטופי

חודש אייר והלבנה במחצית החודש. ריח פרדסים בשרון. הגפנים סמדר ויהודה. סוס דוהר בגליל. עצי השקמה פורסים ענף כבד מעל חולות הזהב. רחש ים ודממה. רק תקתוקה המרוחק של משאבת המים יפעים את לב הלילה הצעיר. רובשקה מתנופפת ברוח. כד מים צוננים ורגלים יחפות. הקשיבו, הנה הם באים מרחוק, חבורה עליזה, כובעי קש רחבים, הנה הם קרבים ובאים (דברי פתיחה של פסטיבל היה היו זמנים, מצעד פזמוני היישוב, עמ' 97)

מהם 'הזמנים הטובים'? חוקר התרבות יאן אסמן הסביר בהקשר אחר את העקרונות המבנים זיכרון תרבותי. הוא טוען שכל תרבות מעצבת מבנה מאחד הקושר בין יסודות שפועלים בשני מישורים – חברתי וזמני. מבנה זה, בעיקר בזמנים של אי-ביטחון, חרדה, חוסר נוחות ותחושת פיצול, מאחד אנשים על ידי יצירת עולם סמלי משותף. זהו תחום משותף של חוויות, ציפיות ופעילויות שהכוח המאחד אותן מספק ביטחון, אמון ואוריינטציה; מחבר את העבר עם ההווה על ידי מתן צורה ונוכחות לחוויות ולזיכרונות משותפים ובעלי השפעה, מאגד דימויים וסיפורים מן העבר לכדי חזון ורקע של ההווה, ומביא עמו תקווה והמשכיות. מבנה מחבר זה הוא היבט התרבות העומד בבסיסם של מיתוסים ושל היסטוריות, הוא

הערים וסכסוכי שכנים ראו: סקר סכסוכי שכנים, עיריית ירושלים, 1966. בסדרת ההרצאות אלימות בישראל מדווח ניצב א' שור, ראש אגף חקירות במשטרה, על תופעות סכסוכי שכנים בבתים מעורבים אשר הולכת ומתפשטת.

95 גלעד, בעיות אקטואליות בעיני פסיכיאטר, עמ' 187-189; 'הטירוף המדבק', העולם הזה, 13.1.1960, עמ' 14.

96 בטור מדברת המדינה השוכבת על ספת הפסיכיאטר [כך במקור]: 'הייתי צריך לפנות אליך מזמן, אבל עד עכשיו ניסיתי לשכנע את עצמי שאני בריא לחלוטין. אף אחד אינו ממהר להודות בהתפוררותו הנפשית [...] אז מדוע אני עצוב? לפעמים אני נשאר לבדי עם עצמי וחושב על הכל פה. על הארץ הקטנה הנפלאה הזו, השוקעת כל שנה כמה סנטימטרים. אני מחפש דברים המזכירים לי את הזמנים הטובים [...] אני ממש מפחד מעצמי [...] האם אני אבדתי את צלמי האנושי?' (אפרים קישון, 'סיכום ביניים', הנ"ל, עצם בגרון, מעריב, תל אביב 1967, עמ' 166-167); ראו גם את הטור 'נאומים' שאף בו מתוארת המדינה כחולת נפש המוצאת מזור בנאומי מנהיגיה, שם, עמ' 174.

97 מדברי הפתיחה, פסטיבל היה היו זמנים, מצעד פזמוני היישוב (תקליט), הד ארצי, 1960.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

יוצר יסודות נרטיביים שהם הבסיס לשייכות ולזיכרון. כך, הפרט יכול לדבר על 'אנחנו' ולהתחבר אל הרבים, באמצעות זיכרון של עבר משותף.⁹⁸ בהקשר זה, הצביעה אביבה חלמיש על נוסטלגיה כ'מבנה מאחד' וכאבן פינה בהיסטוריוגרפיה הציונית. עוד קודם להקמת המדינה היטיבה ההיסטוריוגרפיה הציונית הצעירה להתרפק על זמנים עברו, על תקופות העליות ועל התמימות והטהרה של ראשית ימי הציונות.⁹⁹ 'ארכיון רגשות נוסטלגי' זה המשיך לפעום בלב ישראלים רבים לאחר קום המדינה. אני מבקש לטעון שבישראל של שנות השישים, תקופה של אי־ביטחון וחוסר נחת, בני מעמד הביניים התחברו זה עם זה על ידי געגועים ל'זמנים הטובים', לימים של 'פעם'.¹⁰⁰

בתחילת שנת 1966 טענה חברת הכנסת אסתר רזיאל־נאור: 'לפי דעתי המצב מחריף ומחמיר מאד, ואחד הדברים שאנו מצווים ללחום בהם זוהי ההרגשה שיש לנו פנאי. אין לנו פנאי. הזמנים הטובים נגמרו, אני מקווה כי ישובו פעם, אבל לפי שעה אנחנו במצב שהזמנים הטובים נגמרו' [ההדגשה שלי].¹⁰¹

בעשור השני גאו בקרב ה'וותיקים' ובני מעמד הביניים החלוצי־בורגני רגשות נוסטלגיה לימים שלפני הקמת המדינה ולשנים הראשונות שלאחר הקמתה.¹⁰² רק עשור עבר וכבר נמלאו צעירים ומבוגרים כאחד רגשות געגועים לגן העדן האבוד, לארקדיה, לחופי הכנרת ולעמק.¹⁰³

Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance and Political Imagination*, Cambridge University Press, New York, 2001, pp. 2-3

98 אביבה חלמיש, 'הנוסטלגיה בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה הציונית', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), *תרבות וזיכרון בישראל (תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא, ב)*, אוניברסיטת תל אביב ומרכז זלמן שזר, תל אביב וירושלים תשע"ב, עמ' 129-181.

99 בד בבד עם גל הנוסטלגיה שאפיינה את ישראל בשנות השישים המוקדמות ניתן להבחין בגאווה ובנימה של אופטימיות בנוגע לתחומים שונים: המפעלים הגדולים הלאומיים שהסתיימו במחצית שנות השישים, כהקמת ערים חדשות (אשדוד), פרויקט המוביל הארצי, פינוי המעברות והשיכונים הציבוריים שהוקמו עבור אוכלוסיות שונות. פרויקטים אדריכליים חשובים כמלון הילטון, מגדל שלום, הכנסת ומוזיאון ישראל תרמו אף הם לתחושות של אופטימיות ונורמליות. לצדם של פרויקטים אלו, התלהבות רבה ליוותה את ביקוריהם של אורחים חשובים מחוץ לארץ. בתחום התרבות היו אלו מארק שאגאל, פרנק סינטרה, מרלן דיטריך, דני קיי ואחרים. ראש ממשלת גרמניה הראשון, קונרד אדנאואר, זכה לקבלת פנים סוערת אך גם אוהדת. הצמיחה המהירה בכלכלה לפחות עד שנת 1965, ההישגים בתחום הקולנוע והתאטרון שזכו אף להכרה בין־לאומית – כל אלו, לצד רגשות הגעגועים לעבר, יצרו בקרב חוגים רבים תחושת אופטימיות זהירה בנוגע לעתיד המדינה, שהסוציולוג בן התקופה אהרן אנטונובסקי כינה 'פחדים ותקווה' (Antonovsky and Arian, *Hopes and Fear*; שגב, 1967; ארי שביט, 'ישראל 1965', בתוך: לפידות ומירון [עורכות], 1965 היום; יבלונקה וצמרת, *העשור השני*).

100 א"כ, הכנסת השישית, ועדת החינוך והתרבות, 23.3.1966. גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'; על תופעת הנוסטלגיה בתרבות העברית לפני קום המדינה ראו: חלמיש, 'הנוסטלגיה', עמ' 747-765.

101 יצחק בן אהרן נדרש לנושא הנוסטלגיה בתקופת העלייה השנייה במאמרו המפורסם משנת 1963, 'עוז לתמורה'; על הרקע לנוסטלגיה זו ראו אצל גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'; עפרת, *אדמה, אדם, דם*, עמ' 145-159.

'אסתטיקת הנוסטלגיה לעבר אוטופי' מכנה זאת אוון הטרילי (Hatherley) וטוען גם כי נוסטלגיה ציבורית לאורך זמן מעידה על מצוקה של בני מעמד הביניים. לנוסטלגיה פנים רבות: אנשים שונים נוטים להיות נוסטלגיים לדברים שונים בזמנים שונים מסיבות שונות. אך ככלל לנוסטלגיה שני פנים – האחד מוחשי: לעצמים או למבנים חברתיים, פוליטיים או תרבותיים שהיו בעבר והוחלפו בחדשים; והשני מופשט: געגועים בקרב יחיד או קבוצה המרגישים תלושים או חסרי אונים לעבר מדומיין שכוחם בו היה רב. כפי שכותבת סוולטנה בויס, 'במבט ראשון נוסטלגיה היא געגועים למקום, אך לאמיתו של דבר היא ערגה לזמן שונה, לילדות והנעורים שלנו, לקצב החיים האיטי של חלומותינו'.¹⁰⁴

בישראל בשנות השישים נראה היה כי רגשות נוסטלגיה שררו בעיקר בקרב 'הוותיקים', בני מעמד הביניים, שחלקם אף ידע לנצלן למטרות רווח בעולם הבידור. רגשות אלו, כותב הפובליציסט יוחנן כהן, מקשטים את העבר ומעכירים את ההווה. 'המרחק בין כנרת השורשית, ההרואית והרחוקה לבין "כנרת, כנרת" שבאולם המודרני בקאמרי אינו מתקצר בזכות תצפית נוחה מעל מושב כסא גומאוויר'.¹⁰⁵ כהן רומז בדבריו למחזה **כנרת כנרת** מאת נתן אלתרמן, שהועלה בתיאטרון הקאמרי בסוף שנת 1961 ולמופע 'היה היו זמנים - מצעד פזמוני היישוב', שהתקיים בשנת 1960 בהיכל התרבות בתל אביב. המופע והתקליט שיצא בעקבותיו היו פופולריים ביותר בקרב רבים שגדלו בארץ לפני הקמת המדינה. אף במצעד פזמוני העשור בקול **ישראל** בשנת 1958 הוצגו בעיקר שירים שקדמו לשנת 1948 שלא כוונתו המקורית של המצעד, לייצג את שירי העשור הראשון.¹⁰⁶ ואם בשירים עסקן - תכנית הרדיו הפופולרית ביותר בשנת 1961 היתה 'שירו שיר' של מאיר הרניק, שבה כתבו רבים למערכת התכנית וביקשו כי יושמעו שירים שהם אוהבים. מרבית השירים היו מן התקופה שלפני הקמת המדינה, והיטיב לבטא את הסיבה לכך אחד הכותבים: 'לנוכח הדאגות בהן אנו שרויים כעת הרי אין לנוסטלגיה ליישוב הישן כדי לחמם את הלב' [ההדגשה שלי].¹⁰⁷

גם הנטייה להשתמש במונח 'יישוב' כדי לתאר את המדינה ואת החברה הישראליות באותן שנים מאפיינת את אוירת הנוסטלגיה: סופרים, חברי כנסת, אישי ציבור ואנשים מהציבור הרחב החלו להשתמש במונח לתיאור המציאות היום-יומית בישראל. י' גרליצקי מתל אביב כותב למשרד ראש הממשלה כי 'בעיית הילודה תופסת ומעסיקה הרבה כוחות אינטלקטואלים בישוב [...] ואני מבקש להציע פתרון למשבר'. בערב מלחמת ששת הימים פרסמה עיריית ירושלים מודעת אבל ובה כתבה: 'עיריית ירושלים יחד עם היישוב כולו

Owen Hatherley, *Ministry of Nostalgia*, Verso, London 2016; Svetlana Boym, *The* 104
Future of Nostalgia, Basic Books, London 2001, p. xv

105 יוחנן כהן, 'תמורות בחברה הישראלית', *תמורות: ירחון לענייני מדיניות וחברה*, ו (מארס 1962), עמ' 22-24. המחזה **כנרת כנרת** עוסק בקבוצת דגניה בשנת 1912. דמויות המחזה מתוארות כאצילות נפש במסירותן, מסתפקות במועט ומאמינות בחברות ובקבוצה, ובאופן ייחודי כל הגיבורים חיוביים.

106 א"מ, ג-739/7 - מצעד הפזמונים.

107 מכתבי אזרחים ל'שירו שיר', 31.5.1961, שם, גל-8414/8.

'הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

אבלה על החיים הצעירים שנקטפו באיבם'. המונח היה פופולרי בישיבות הכנסת וועדותיה. אישי ציבור, כולם ילידי תקופת היישוב, נטו תכופות לתאר את מדינת ישראל כ'יישוב', בעיקר כאשר דנו במצב הנוער, בבעיות חברתיות ובגורל המדינה. כך, למשל, נחום גולדמן שעמד בפעם לנוכח גבורת היישוב בימי המתיחות ערב מלחמת ששת הימים.¹⁰⁸ אחרים נטו להבדיל בין ה'יישוב הישן' (עד 1948) ל'יישוב החדש' שהוא מדינת ישראל.¹⁰⁹

הדיון הסוער סביב הספר **פרשת גבריאל תירוש** מאת יצחק שלו שהתפרסם בשנת 1965 היה ביטוי נוסף לגל הנוסטלגי ששטף חלקים מן החברה הישראלית. מיד עם פרסומו עסקה העיתונות בהיבטים הנוסטלגיים שעמדו מאחורי כתיבתו ובהשלכות הפוליטיות של סיפור הנקמה בערבים בזמן מאורעות שנות השלושים. סיכם את הוויכוח אהוד בן עזר באומרו: 'ההתלהבות מן הספר הנה חלק מתופעת הנוסטלגיה לימים שהיו [...] לדעתי, אין כספרו של שלו מבחינה רעיונית, מסמך טראגי ומחריד, סימפטומטי לישראל של שנות השישים [...] מסמך טרגי של יומרה למנהיגות ול"בשורה" אשר דרכה מוטעית היא מעיקרה [...] ובאותה מידה שאני מקווה כי הפאשיזם בישראל לעולם לא יצמיח כנפיים – כן אני מקווה כי ספרו של שלו [...] לעולם לא יקנה לעצמו השפעה "חינוכית".'¹¹⁰

כלכל טרנד תרבותי גם לגל הנוסטלגי היו תגובות־נגד. חלקן האשימו את נחשלותה הטכנולוגית של ישראל בנוסטלגיה לערכים חקלאיים או במנטליות גלותית.¹¹¹ ככנס בבאר שבע טענו כמה רופאים כי 'הסיבה לבריחת מוחות מדעיים מהארץ הנה לאומית־תרבותית. לא מערכים כאן ידע מדעי. הגישה עדיין אגררית, כמו בימי היישוב [...] אנו המצאנו את תורת העבודה והאיוולת הנקראת דגניה'.¹¹² בסימפוזיון שיוזם משרד העבודה טענו יזמים ומנהלים כי המנטליות הגלותית עדיין רווחת בקרב שכבת המנהלים בישראל.¹¹³

108 27.7.1966, שם, ג-6401/20 – בעיות ילודה, פניות אישיות; י' גרליצקי, ישיבת מועצת עיריית ירושלים – פרוטוקולים, 29.1.1967, עמ' 3; ישיבת ועדת החינוך, 29.5.1966, א"כ – דברי השופט רייפמן; ועדת החינוך והתרבות, 22.6.1966, שם – דברי הסוציולוג ד"ר חיים אדלר; ועדות משנה של ועדת השירותים הציבוריים, ועדת משנה לעניין נגע הקבצנות, דברי חבר הכנסת א' חסין, 12.6.1964, שם, כ-155/3; **דברי הכנסת**, 4.3.1958, דבר ראש הממשלה דוד בן־גוריון בוויכוח על חשיבות הטלוויזיה; נחום גולדמן בעיתון **היום**, 22.5.1967.

109 'הפלונטר בחינוך הזיקה לארץ', **למרחב**, 4.2.1965.

110 אהוד בן עזר, 'פרשת גבריאל תירוש', **מן היסוד**, 19.8.1965, עמ' 20-22; הנ"ל, **למרחב**, 5.2.1965. שנים אחדות קודם לכן הזהיר יוחנן כהן מפני גל הנוסטלגיה לעבר המכיל בתוכו את סכנת הפשיזם והמדינה הסמכותית, ראו: כהן, 'תמורות בחברה הישראלית'.

111 ראו מאמר מערכת בעיתון **הארץ** ב־5.1.1965, הרואה בשלילה את הנהירה אחר לימודי מדעי הרוח, וסובר כי 'יש להכביד את הגישה ללימודים שהפכו לאופנה'.

112 'פסיפס ישראלי', **בצרון**, כח (שבט-אדר תשכז), עמ' 182.

113 מר יששכר חיימוביץ, מנהל מפעלי נייר חדרה: 'עלינו ללמוד ששמרנות לא תעזור בהשגת המטרה [...] במקום שהיינו משוחררים ממסורת או נקרא לזה שמרנות, כמו בחקלאות, הגענו להישגים מבורכים. קשה לנו להשתחרר מן הגישה של בתי מלאכה שהתפתחו בפולין, או הסוחרים שהיו לבעלי תעשייה' (דברים מהסימפוזיון על אוטומציה – משרד העבודה, ירושלים, 1966, עמ' 32).

משה דיין טען כי על המדינה להניף סמלים חדשים שאינם קשורים לחקלאות: 'דגניה, עין חרוד ונהלל אינם עוד סמלים של מרכזים חיוניים או של בעיות קיומנו הלאומי. היום הסמלים הם: באר שבע, אשדוד או דימונה'.¹¹⁴ היטיב לסכם את אוירת המבוכה הסופר עמוס עוז: 'שני הלכי רוח בולטים פשטו בחברה הישראלית בשנים האחרונות, ולמראית עין הם נוגדים זה לזה בתכלית הניגוד: נוסטלגיה מחד והילולה של "שבירת כלים" מאידך [...] האופנה של כיסופים רגשניים אל נופו האנושי והחברתי של ה"ישוב" [...] [יונקת] מאותו שורש עצמו: מבוכה, אי־נחת ובעיקר רגשי אשמה'.¹¹⁵

לסיכום: מקובלת ההנחה כי נוסטלגיה – בעיקר בזמנים של אי־ביטחון, חרדה, חוסר נוחות ותחושת פיצול – מאחדת קבוצות מסוימות לכלל קהילה רגשית אחת בעזרת מבט לעבר הרואי משותף. מבט זה מחבר את העבר עם ההווה על ידי מתן צורה ונוכחות לחוויות ולזיכרונות משותפים ובעלי השפעה, ומאגד דימויים וסיפורים מן העבר לכדי חזון רקע של ההווה. לאורך המאמר ראינו כי לכל אורך המחצית הראשונה של שנות השישים המשילו יחידים וקבוצות, בעיקר מן המעמד הבינוני, את החברה הישראלית לגוף חולה, גוסס, בעל נטיות התאבדות וחסר כל יכולות תרבותיות או רוחניות. הצעירים נתפסו כמושחתים מינית ותרבותית, המבוגרים יותר – כחיים בעברם המפואר ושכל אשר נותר להם הוא להביט אחורה בנוסטלגיה. הממשל נתפס כדיקטטורי, התרבות הישראלית – כגוססת או כהמונית. גורלה של מדינת ישראל נחרץ להשמדה או לגסיסה אטית ומלאת ייסורים.

'החוויה הוויקטוריאנית' והמודרניזציה הישראלית

בכל המצבים, לשמור על עצבים, אולי צריך לבחור, בסרט מאחור עוד אסימון בודד, נשאר לי בכיסים עכשיו אותו לשים, תמיד קורים ניסים [...] המספר שחייגת הוחלף במספר חדש – ז'קלין! נא עיין במדרוך הישן – ז'קלין, שיגעו אותי ('שיר הטלפון' מאת חיים חפר בביצוע הגשש החיוור, 1966)

מעבר להצגת ביטויי הדאגה השונים של ישראלים, רובם ממעמד הביניים, ממצב החברה הישראלית, יש לשאול כיצד אנחנו כהיסטוריונים מסבירים תופעות אלו, והיכן עלינו למקמן. הציטוטים ההומוריסטיים מ'שיר הטלפון' מספרים על בחור צעיר המנסה להתמודד עם בעיות טכנולוגיות הנובעות מכניסת מכשיר חדש, הטלפון. בסופו של דבר ולאחר טרונות ועצבים הוא צועק 'שיגעו אותי'. נראה לי כי אפשר לתת הסבר עמוק וארוך טווח יותר משורת הסיבות שהבאתי לעיל לביטויי הדאגה, הסבר ששם דגש על אי־הנחת בקרב החברה הישראלית במהלך תקופת צמיחה והתבססות כלכליים. השיר, וטרונותיהם

114 'פסיפס ישראלי'; דברי משה דיין התפרסמו בכתב העת מן היסוד, 21.11.1963, עמ' 24.

115 עמוס עוז, 'דגלים דהים', שם, 24.5.1962.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

של אישי ציבור ואנשים מהציבור הרחב, מציגים חברה שסועה, עצבנית, שחלקים ממנה מתקשים להתמודד עם תהליכי המודרניזציה (טלפון, מכונת, עצמה טכנולוגית). תיאור מצב זה מתכתב עם טענתו של גיאורג זימל על האפקט ההרסני של תחרותיות טכנולוגית, על הלחץ והמתח שנלווים לתהליכי מודרניזציה, כמו גם על יצר ההרס היצירתי שטמון בהם;¹¹⁶ ואף עם טענתו של פיטר גיי כי במחצית השנייה של המאה ה-19 'הדברים נעו מהר יותר מאלו [שנעו] שישים שנה קודם לכן [...] האנשים הרגישו עצמם חסרי אונים [...] הם נכנסו לפאניקה'.¹¹⁷ מחקרים נוספים מצביעים על בני המעמד הבינוני האירופי שהיו חשופים יותר מקבוצות חברתיות אחרות ללחצים נפשיים, תשישות ודיכאון עקב חשיפתם לתהליכי המודרניזציה במהלך עיסוקם.¹¹⁸

על פי מומחים, אנשי משטרה, נהגים והולכי רגל, תגובתם של ישראלים בעלי מכוניות ומכשירים טכנולוגיים אחרים (שרובם בני מעמד הביניים כמובן) למודרניזציה היא כניסה ללחץ ולחרדה. תגובה זו מעידה על חברה שכבר נמצאת ב'מצב נפשי חרדתי' שבא לידי ביטוי במספר הגבוה של תאונות הדרכים.¹¹⁹ העלייה במספר המכוניות והתאונות היא רק ביטוי אחד לתחושות הישראלים. נראה כי החברה הישראלית באותן שנים, כמו החברה האירופית מאה שנה קודם לכן, ואולי אף יותר ממנה בשל זיכרון השואה ומלחמת העצמאות, חוותה תהליכי שינוי עמוקים שיכולים להסביר את 'ארכיון הרגשות' הפסימי שלה. כדי להבין תהליכי שינוי אלו אני מבקש להפנות את תשומת הלב לכמה גישות הנקוטות כיום במחקר של תהליכי מודרניזציה ואשר יש בידן אולי להסביר את התופעות שנתקלנו בהן עד כה. בתחילת המאה כתב פרויד: 'השליטה שנקנתה לנו מקרוב על החלל והזמן [...] כל אלו לא הוסיפו על שיעורי סיפוקי העונג [...] לא עשאוּם הישגים אלו מאושרים יותר

Georg Simmel, 'The Sociology of Conflict', *American Journal of Sociology*, 9 (1903), 116 pp. 490-525

Gay, *Pleasure Wars*, pp. 6-7 117

Doris Kaufmann, 'Neurasthenia in Wilhelmine Germany: Culture, Sexuality, and the Demands of Nature', in: Marijke Gijswijt-Hofstra and Roy Porter (eds.), *Cultures of Neurasthenia: From Beard to the First World War*, Rodopi, Amsterdam and New York 2008, pp. 161-176 118

גישה זו באה לידי ביטוי ברור בשנת 1966 בישיבת הוועדה לטיפול בתאונות הדרכים: 'כאשר בני אדם יושבים במכונית קורה להם משהוא [...] הרגשת עוצמה אדירה [...] לא היה דבר כזה בהיסטוריה שלנו. יש לך עוצמה עצומה שפועלת מיד [...] בנהיגה אתה מרגיש בדידות מן העולם ומרשה לעצמך להתנהג בצורה שלא חלמת עליה בתנאים נורמליים מחוץ למכונית [...] ריבוי תאונות הדרכים הינו תוצאה של חברה שלא הייתה רגילה קודם לכן לחיות עם מכונה' (הכנסת השישית, פרוטוקולים מישיבת ועדה משותפת [כלכלה-פנים] בשאלת תאונות דרכים, 10.2.1966, 21.2.1966, 3.3.1966, 13.3.1966, א"כ). הרופא עמי שמיר כתב: 'שנים כמה לחצים מיוחדים בישראל [...] התגובה הפסיכית על תאונות למיניהן [...] תאונות דרכים או תאונות עבודה בעקבותיהם מתערער כליל מצבו הנפשי של הנפגע שגם כך היה מעורער בנפשו' (עמי שמיר, 'הצע וביקוש ברפואת הנפש', למרחב, 26.2.1965).

משהיו [...] כנראה בתנאי תרבותנו כיום הרגשת הנחת מאתנו והלאה [...] התרבות היום [...] אינה מצליחה לספק די הצורך את תביעותינו לסדר חיים מרבה אושר, משום שהיא גורמת סבל רב כל כך.¹²⁰ על פי פרויד, התגובה לשינויי המודרנה היא רגרסיה המעידה על חוסר ביטחון וקושי להתמודד באופן מקובל עם השינוי. האדם מפתח מנגנון הגנה וחוזר להתנהגויות המאפיינות שלב מוקדם בהתפתחותו, שהוא חש בו נוחות וביטחון רגשי. מאוחר יותר ובהשפעתו הברורה של פרויד חקר ההיסטוריון הגרמני יואכים רדקאו (Radkau) את החברה הגרמנית בתקופת הרייך השני וברפובליקת ויימר. רדקאו הוא אחד החוקרים היסטוריונים הבולטים בתחום הקשר בין האצת תהליכי מודרניזציה לתשישות ומחלות עצבים. הוא הצביע לדוגמה על הקשר בין מחלות עצבים לעבודה של מרכזניות. דוגמה אחרת מציג רדקאו ממפעל המכוניות של 'בוש' בשטוטגרט, שם שבתו הפועלים התשושים נפשית במחאה על האצת תהליכי העבודה בבית החרושת (Bosh Tempo).¹²¹ מאוחר יותר, גם כן בהשפעתו של פרויד, כתב חוקר התרבות סטיוארט הל על החברה האנגלית בשנות השבעים של המאה ה-20 כחברה הנתונה בתהליכי מודרניזציה רגרסיבית (Regressive Modernization). לטענתו, האדם חש חרדה לנוכח תהליכי מודרניזציה והתחדשות טכנולוגית ומתקשה להתמודד עמם.¹²²

אף בישראל של שנות השישים ניכרת השפעתו של פרויד בנוסף לגורמים ייחודיים לתקופה בארץ ובעולם. כך כתב הפסיכולוג הישראלי שלמה זינגר: 'בכל ארצות תבל, כולל ישראל, הולכים ורבים מקרי הפרעות נפשיות. יש טוענים שריבוי זה סימן בולט לירידת המין האנושי: אחרים סבורים כי זהו תהליך טבעי בתקופת הטכניקה. ושוב אחרים מניחים שתופעה זו היא תוצאה עקבית מהזעזועים של שתי מלחמות עולם - והעם בישראל מבין יותר מאחרים שהרבה אמת יש בהנחה זו. כן, מורגש דכדוך, עצבנות ואי הבטחון בתקופת "המלחמה הקרה" בימינו תוך איום מתמיד בהשמדה גמורה'.¹²³ במאמר מתורגם טען פסיכולוג ישראלי אנונימי כי האנרגיה האטומית מעוררת פחדים ותקוות בלתי רציונליים גם בישראל. 'האנרגיה האטומית מהווה לגבי בני האדם בכל רחבי העולם, כוח מסתורי

120 זיגמונד פרויד, 'תרבות בלא נחת', בתוך: *תרבות בלא נחת ומסות אחרות* (תרגם אריה בר), דביר, תל אביב 1988, עמ' 137-138, 159.

121 רדקאו אף מצא קשר בין הלאומנות ההולכת וגוברת ברייך השני למחלות העצבים שפשטו בחלקים מן החברה. לטענתו, הימין הקיצוני הגרמני ניצל את פחדי החברה הגרמנית מפני מחלות הנפש והאשים בהן את היהודים ואת הצרפתים. מחלות העצבים גרמו, לטענת מפלגות הימין הקיצוני, לחולשה, לפחד ולא-ביטחון בחברה. ראו: Joachim Radkau, *Das Zeitalter der Nervosität: Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*, Hanser, Munich 1998.

122 Stuart Hall, 'Gramsci and Us', in: *The Hard Road to Renewal*, Verso, London and New York 1988, pp. 162, 164 167.

123 פרויד, 'תרבות בלא נחת'; שלמה זינגר, 'הפרעות נפשיות ונפשיות גופניות בגיל הנערות', *דיפים רפואיים* (ינואר-יוני 1966), עמ' 255.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

ומאיים [...] מזג אוויר סגרירי, יבולים דלים ותופעות טבע אחרות – לפי גרסת ההמון, נגרמים ע"י הפיצוצים הגרעיניים [...] פחד גדול שורר בקהל.¹²⁴

ישראל בשנות השישים היא חברה הנתונה לתהליכי מודרניזציה מואצים. למרות הבדלים ניכרים בתוך המודרניות האירופית וקצב השינויים השונה מאזור לאזור באירופה במהלך למעלה ממאה שנים אין ספק כי את העת החדשה המאוחרת במרכז אירופה ובמערבה ניתן לאפיין כתחילת עידן המודרניות. בעידן זה 'מודרניזמים' שונים – קרי הלכי רוח הדוגלים בהיפרדות מן הישן ומן המסורת, שינויים טכנולוגיים המגבירים דרמטית את קצב החיים ותהליכים תרבותיים דוגמת התפשטות הקפיטליזם, ביורוקרטיזציה, עיור מואץ, אוטומציה, תיעוש ותחרותיות – באים לידי ביטוי בקצב הולך וגובר וגורמים לתסיסות תרבותיות, חברתיות ופוליטיות ויוצרים תודעת חוסר ביטחון ודאגה. כתביהם של פיטר גיי ושל אחרים שהצגתי בתחילת המאמר מצביעים על הקשר הישיר שבין העלייה בקצב החיים להתפשטות של רגשות חרדה, תשישות וכדוך בעיקר בקרב הבורגנות האירופית. על רקע הנחת יסוד זו, אני מבקש לטעון כי עוד בשנות החמישים וביתר שאת במחצית הראשונה של שנות השישים חוו כל הישראלים על כלל קבוצותיהם החברתיות השונות והמגוונות – אך כנראה מעמד הביניים יותר מכול – תהליכי מודרניזציה מואצת. תהליכים אלה התרחשו בעת ובעונה אחת ובפרק זמן קצר ביותר, יחסית למקרה האירופי, וכל זאת בתנאים חברתיים ביטחוניים קשים. עידן ההתבססות והצמיחה הכלכלית התקיים לצד או בקרב 'חברה בעומס יתר'. נראה לי כי זהו תיאור מדויק של החברה הישראלית על כל גווניה בשנות השישים, או, כפי שהצגתי בתחילת המאמר, חברה עם 'מבנה רגשות פסימי'. פיטר גיי, בדברו על החברה הוויקטוריאנית, מיטיב לכנותה 'חברה החשה כי הוכרעה על ידי דחפים עשירים ומגוונים מדי מכדי שיהיה אפשר לקולטם'.¹²⁵ במדינות אירופה השונות הורגשו תוצאות המודרניזציה בקרב המעמד הבינוני באופנים שונים. בהשפעת גיי וזימל, כותב ההיסטוריון הבריטי ג'יימס ורנון על החברה האנגלית הוויקטוריאנית, ומתאר את צמיחתה של 'חברת זרים' (society of strangers) המתאפיינת בניכור, פחד מהשונה ומהזר, געגועים לעבר אוטופי ופסימיות עמוקה. חוקרים אחרים כתבו על גרמניה שלאחר מלחמות האיחוד והמשבר הכלכלי של שנות השבעים של המאה ה־19 העוברת תהליכי מודרניזציה מהירים היוצרים שברים קשים בחברה הגרמנית שבאים לידי ביטוי בפסימיות תרבותית, בחרדות קולקטיביות נפשיות ובמצוקות חברתיות.¹²⁶

124 בריאות הנפש ומחלות נפש, משרד הבריאות, ירושלים 1964, עמ' 14.

125 הביטוי משמש כותרת לספרם המפורסם של הסוציולוגים דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: חברה בעומס יתר, עם עובד, תל אביב 1990, המתאר את החברה הישראלית לאורך כל ההיסטוריה שלה; ראו גם: Gay, *Education of the Senses*, p. 58.

126 James Vernon, *Distant Strangers: How Britain Became Modern*, California University Press, Berkeley 2015; Anna Katharina Schaffner, *Exhaustion: A History*, Columbia University Press, New York 2016, ch. 11; Hans U. Wehler, *The German Empire 1871-1918*, Berg Publishers, London 1985; Michael Stürmer, *Das Rhuelose Reich*, Siedler,

רבים רואים בישראל של העשור השני את שיאו של המודרניזם הישראלי ואת תחילת עידן המודרניות המאוחרת.¹²⁷ חיזוק מעמד הביניים, הסרת הצנע, תהליכי אוטומציה מהירים, ההיצע הטכנולוגי הרב בשוק הפרטי והציבורי, הפתיחות הרבה יותר לתרבויות אחרות, תהליכי ביורוקרטיזציה, השקט הביטחוני, השתפרות המצב הכלכלי, העיור המואץ שבא לידי ביטוי בהקמה מסיבית של שיכונים ובהעברת אוכלוסיות שלמות לתוכם, התסיסה התרבותית בהשפעה מערבית, התפתחות ההשכלה הגבוהה, עלייה ברמת הפשיעה והגידול באי־שוויון חברתי – כל אלו הם כמה מן הביטויים למודרניות הישראלית, או כדבריו של העיתונאי ארי שביט על שנת 1965, 'סימן לנורמליות'.¹²⁸

תחושת חוסר הנחת, הטרוניות, הדאגה, החרדה העמומה ויש שיאמרו הטרומה החברתית¹²⁹ – כל אלה הם תוצאה של התרחשותם של תהליכים רבי־משמעות בפרק זמן קצר ביותר בקרב חברת מהגרים, שחלקה הניכר עבר חוויות נפשיות קשות באירופה ובארץ ישראל, ובתנאים קשים יחסית. בשנות השישים, רובם כבר השתייכו למעמד הביניים הישראלי.¹³⁰ פסימיות שכזו, על השלכותיה הנפשיות, מוכרת אף ממקומות אחרים. ההיסטוריון הנרי רוסו אפיין את השפעתן של שנות וישי על החברה הצרפתית כ'פוסט־טראומה',¹³¹ דהיינו, מצב שבו חשיפה לאירועים טראומטיים מחוללת סימפטומים פסיכולוגיים כמו חרדה, הכחשה, עיסוק אובססיבי מתמשך ועוד, ושהוא בא לידי ביטוי אף במועקות נפשיות קשות. לתיאור מצב זה טבע רוסו את המונח 'סינדרום וישי', שהופיע בכותרת ספרו המשפיע משנת 1990. לטענתו, גודש האירועים הדרמטיים שעברו על צרפת בזמן קצר כל כך בתוספת תהליכי מודרניזציה מהירים היה זה שעשה את תקופת וישי לטראומטית כל כך מסוף שנות החמישים.

Berlin 1978. למחקרים הקושרים בין המודרניזציה המואצת לפסימיות הגרמנית ראו Peter Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1996; W. Martynkewicz, 'Das Zeitalter der Erschöpfung: Die Überforderung des Menschen durch die Moderne', in: Sighard Neckel and Greta Wagner (eds.), *Leistung und Erschöpfung: Burnout in der Wettbewerbsgesellschaft*, Suhrkamp, Berlin 2013

127 שיינבלט, 'לתפוס את אמריקה'; עודד היילברונר, 'הקדמה: מודרניזם ישראלי או מודרניזם בישראל', הנ"ל ומיכאל לוין (עורכים), **איך אומרים מודרניזם בעברית**, רסלינג, תל אביב 2010, עמ' 7-25.

128 שביט, 'ישראל 1965', עמ' 40.

129 יובל, 'לקום אתמול בבוקר'.

130 במקום אחר אני כותב על 'הדור של 1940' ודפוס התנהגותו בשנות השישים. ראו: היילברונר, 'הדור של 1940'. פיטר גיי ואחרים מדגישים בעיקר את השינויים המהירים שעוברת החברה האירופית ובעיקר הבורגנות. בישראל נוספים לשינויים אלו גם מורשות מן העבר הקרוב הטרומתי.

131 רוסו מדגיש במיוחד את הקרע הפנימי בתוך צרפת בתקופת המלחמה כמחולל של אותו סינדרום. לדבריו הסגרה, מאסר, חקירה ועינויים של מאות אלפי אזרחים צרפתים בידי צרפתים תומכי משטר וישי יצרו טראומה שחוזרת ומעסיקה את הצרפתים בכל משבר פוליטי, כלכלי, צבאי וחברתי מאז סיום המלחמה ובעיקר בכל הקשור למלחמת אלג'יר (Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy*, de 1944 a nos jours, Seuil, Paris 1999).

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

בעשור השני נעשתה החברה הישראלית מגוונת יותר הן בהרכבה האנושי הן מבחינת ריבוי התפקידים החברתיים והתרבותיים. אפשר אולי לכנותה, בעקבות ג'יימס ורנון, 'חברת זרים' שבה הולך ומתפתח ניכור או אי־נחת מן האחר, הזר או השונה – דתיים, חרדים, ערבים, אשכנזים או מזרחים, 'ותיקים'. הדבר מסביר גם חלק ניכר מן התופעות שתוארו בחלק השלישי של המאמר. בקצרה אזכיר כאן כי ישנן עדויות המצביעות על תהליך מהיר של נעילת בתים פרטיים למן שנות החמישים וביתר שאת בתחילת שנות השישים לנוכח עלייה במקרי פריצות, ותהליך זה מעיד על העלייה בחשש מן 'האחר' המאיים המסתובב ברחוב.¹³² בעשור השני גם עלתה התכיפות של סכסוכי שכנים בעיקר על רקע עדתי או דתי/חילוני, ביחוד מצד דיירים חילונים, אשכנזים ממעמד בינוני.¹³³ אין זה פלא כי במשאל דעת קהל על אודות יחסי שכנות שערך לאחר מלחמת ששת הימים המכון למחקר חברתי שימושי, מביעים רבים מן הנשאלים את התקווה כי האחוזה הפתאומית והמבורכת כל כך שנוצרה ערב המלחמה ובמהלכה – בין שכנים, בין מעמדות שונים, בין דתיים וחילוניים – שלא כאיבה והניכור שקדמו לימי ההמתנה, תימשך גם בעתיד.¹³⁴

חוקרים ומומחים, יחד עם פוליטיקאים, הבינו כי למודרניזציה המואצת יכולים להיות מחירים חברתיים ונפשיים. בדיונים שנערכו במשרד הפנים בשנת 1958 סביב הנהגת שיעון

132 ההוכחות שבידי לריבוי הולך וגובר של נעילת בתים הן בעיקר מידיעות פלילים המצביעות על מעשי פריצה לדירות פתוחות שדייריהן שהו מחוץ לבית או שהו בבית, אך השאירו את הדלת הראשית פתוחה. המשטרה מתרה בתושבים להקפיד לנעול את דלתות הבית. לדוגמה: ועדת הכנסת דנה בתלונה של אזרח בשם חייט טורקי נגד שוטר בשם פואד לוי שמבצע פקודות מאסר אזרחיות באזור בני ברק, ונכנס לבתי אזרחים ללא דפיקה בדלת. 'בתינו לא נעולים 24 שעות ביממה ובורר שבשעות היום והערב הדלתות פתוחות לרווחה' [ההדגשה שלי]. השוטר נכנס לבתים, לחדרים, לבתי השימוש... (א"כ, הכנסת החמישית, ועדת הפנים, פניות הציבור 5/מ"מ/134, 28.3.1963); בעיתון **למרחב**, 4.2.1965, דווח על אם לשבעה שהציגה עצמה כסוכנת ש.ב. בשם רחל דעבול, ונעצרה לאחר שנתפסה גונבת תכשיטים בחולון בבתיים פרטיים שאליהם נכנסה ללא מפריע; שכנים ברחוב יהודה בירושלים כתבו לעירייה כי הם נוטים כעת לנעול את בתיהם עקב ריבוי חולי הנפש המסתובבים בשכונה וכי יש לקרוא למשטרה שתטפל באותם מסכנים (אע"י, עזרה סוציאלית, 1823/3/9, 17.9.1962).

133 ראו דברי ניצב א' שור, ראש אגף חקירות במשטרה, על תופעת סכסוכי השכנים שמתפשטת והולכת עקב 'אלפי משפחות החיות בשכונות כפויה עם כל הכרוך בה' (**אלימות בישראל**, עמ' 57; שובל, **דפוסי מגורים ויחסים חברתיים**; הנ"ל, מחקר חברתי בשכונות בירושלים; קנטי, **הדיור והשאיפות של זוגות צעירים**). לדוגמה ראו שני סכסוכי שכנים שקיבלו אף הם ביטוי ציבורי: דקלה גולומב, "מעונות היהלומים" אינם נוצצים, **מן היסוד**, 2.8.1962; **הארץ**, 1.8.1962 (על הבית ברחוב דה־האז מס' 7 בתל אביב); הכנסת החמישית, ועדת הפנים, פניות הציבור, א"כ 5/מ"מ/134; **סקר סכסוכי שכנים**.

134 המכון למחקר חברתי שימושי, דוח מספר 1, 'בעיות הציבור: לפני המערכה ובעיצומה', מוגש למשרד ראש הממשלה, ירושלים, 8.6.1967; מכון גוטמן, דוח מספר 3 בסדרה 'בעיות הציבור', התפלגויות התשובות לשאלות שנשאלו בסקרים 1, 2, 3 (נתוני ביניים), ירושלים, 29.6.1967; שם, ממצאים מתוך סדרת הסקרים 'בעיות הציבור', שהוכנו עבור משרד ראש הממשלה, ירושלים, 17.7.1967.

קיץ בישראל ובמשאל שנערך בקרב מרבית משרדי הממשלה וארגונים ציבוריים סביב השאלה בדבר יתרונות או חסרונות בהנהגת שעון קיץ, רוב מוחלט מבין הרשויות השונות התנגד. הסיבה השגורה היתה שלא כדאי להוסיף שינוי נוסף לחברה הנתונה גם כך בתהליכי שינוי מהירים ואשר מביעה עייפות ועצבנות.¹³⁵ כמה שנים אחר כך, בשעה שהואץ תהליך 'האוטומטיזציה' (כך בשפת בני התקופה) של החיים בישראל, החלו להתפרסם יותר ויותר כתבות ודיונים המשבחים את תהליכי המיכון המהירים, אך גם מזהירים מפני השלכותיהם על נפשה של החברה הישראלית.¹³⁶

מחשבות בעקבות: על צמיחתו של מיתוס 'ארץ ישראל הישנה והטובה'

במקום צוואה [...] אני לוקח אתי לאי בודד את כל הדברים היפים שאני יכול לקחת בזיכרוני מהארץ היפה והמחורבנת הזו (להלן הפירוט): [...] הקטיף אחרי הגשם של השמוטי אצל אברמזון בפרדס [...] השירים היפים של נעמי שמר וארגוב וחפר ומתי כספי שר, את אורי זוהר וטופול בתכנית הראשונה של בצל ירוק [...] את הגשש ואסתר עופרים [...] את שלושה בסירה אחת ואת מה נשמע של דן בן אמוץ [...] את היום שפיל ספקטור הודיע לי שרוצים לנסות אותי בנטוורק [...] את החברה בפלוגה [...] את יום הניצחון.

(יצחק בן נר, '... דוד אוגוסט, קהיר, פברואר', בתוך: הנ"ל, ארץ

רחוקה, רומן בסיפורים, כתר, תל אביב 1981, עמ' 147-148)

במאמריהם על הליברליזם הישראלי טוענים מנחם מאוטנר ואורנה בן נפתלי: 'מסיבת התה הסתיימה. הציבור הוותיק – הקבוצה האשכנזית, החילונית, הוותיקה, שחבריה מכונים גם "ההגמונים לשעבר הליברלים" – שוב אינו קם בבקר, מתחיל ללכת ומתוך שהוא "מרגיש שהוא עם" מקדים שלום לכל הנקרה בדרכו. עיניו אינן בוהקות עוד "באור התכלת העזה"; הן חרוכות מן "השמש השחורה של המלנכוליה"¹³⁷.

135 משרד הפנים, 20.11.1958, א"מ, ג-2212/35. וראו לדוגמה את דבריה של המחנכת ליה קרמר: 'תקופה גדושה במבוכה [...] הרדיפה אחרי מותרות, העדפת נכסי חומר [...] התחרות ללא תקדים לכיבוש עמדות כלכליות [...] הריצה אחר הטכניקה [...] עומסים על האדם בן דורנו מתח נפשי גבוה שלחצו גובר והולך עד כדי מועקה נפשית מסוכנת' (ליה קרמר, 'ספרות הילדים לאור התקופה', פרקים לדברי ספרות חנוך וחברה [אוקטובר 1963], עמ' 54).

136 'קיים נושא והוא מאד חשוב והוא הפחד. כולנו מפחדים מפני דברים חדשים [...] אנחנו חייבים לדאוג ליצירת אווירה מתאימה בציבור הרחב על מנת שהוא יפסיק לפחד' (אברהם קרוגר, ממשרד העבודה, בדיון על חינוך הציבור לקבלת תהליכי דברים מהסימפוזיון על אוטומציה, 1965, עמ' 222). וכן 'הפרדת העובד ממוגע גופני ישיר עם החומרים המופקים נראית [...] כגורם חמור המחבל בהנאה שבחיים. בריאות הנפש של העובדים עשויה גם היא להיות מושפעת' (שם, עמ' 92).

137 מנחם מאוטנר, 'ליברליזם בישראל: "האדם הטוב"', "האזרח הרע", והשגשוג האישי והחברתי, עיוני משפט, לו (2013), עמ' 7, 16; ארנה בן נפתלי, 'על הקופסא השחורה של הליברליזם הישראלי', שם, עמ' 81.

'הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

מאוטנר ובן נפתלי עוסקים במאמריהם באליטות הליברליות הישראליות שהחל מסוף שנות השבעים החלו להביט בנוסטלגיה על שנות החמישים ובעיקר על שנות השישים כשנות הזהב שלהן ושל המדינה.¹³⁸ לסיום אני מבקש לעמוד על פשר הסתירה בין המציאות שהוצגה כאן ובין עולם הדימויים של אותן אליטות שעולם הדימויים שלהן מתמצה בדימוי 'ארץ ישראל הישנה והטובה'. אנסה בכל אופן להעלות בקצרה השערה לסיבה שבגינה נתפסות אצלנו שנות העשור השני (עד 1967) כ'תקופת התום', כשנות הנינוחות, השגשוג והשקט בהיסטוריה הישראלית הקצרה.¹³⁹

כבר הזכרתי בתחילת המאמר את הגישה ששלטה בהיסטוריוגרפיה הגלובלית, את 'האורתודקסיה החדשה' ונסיבותיה. מאמר זה נכתב ברוח גישה זו, תוך כדי התייחסות, כמובן, להבדלים העמוקים שבין המערב לישראל בשנות השישים כמו גם לדלות ההיסטוריוגרפית הקיימת בנושא בישראל. אך מלבד ההשפעה ההיסטוריוגרפית של 'מיתוס שנות השישים' במערב על מאמרי, אני מבקש לשאול האם ייתכן כי מיתוס שנות השישים הישראלי נועד לשרת קבוצות חברתיות (האליטות הישנות, הוותיקים, מעמד הביניים) שנסיבות שונות גרמו להן להביט בנוסטלגיה על עשור זה, בעיניים 'חרוכות מן השמש השחורה של המלנכוליה'? האם החל מסוף שנות השבעים, וביתר שאת לאחר מכן כחלק מן התגובה של האליטות למלחמת יום כיפור ובעיקר ל'מהפך', אנו עדים לגל נוסטלגיה שני, לאחר זה הראשון שעליו עמדתי במאמר? האם מיתוס 'ארץ ישראל הישנה והטובה' שהחל לצבור תאוצה בסוף שנות השבעים היה (שוב) תגובה למשבר המעמד הבינוני הישראלי? אלו הן השערות הדורשות מחקר מעמיק.¹⁴⁰ ייתכן שהמבט הנוסטלגי לעבר של קבוצות עלית אלו נובע אף מהתפתחויות שונות בחברה ובתרבות הישראליות בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים. שכן, לעומת התקופה שקדמה לה, התקופה שלאחר המלחמה, ואולי אף עד עצם היום הזה, מסמלת עבור קבוצות שונות את תקופת 'החטא הקדמון' שבה החל לתקתק שעון החול המונה את סופה של ההגמוניה האשכנזית־חילונית. התקופה והמקום המכונים 'תקופת התום', 'שנות היופי', 'ארץ ישראל הישנה והטובה' ו'העשור המוצלח' הנם אולי הבניה תרבותית מאוחרת שנועדה להסתיר אי־נחת, פסימיות וחרדה עמומה המייצגות את חולשתן של האליטות והבורגנות הישראלית שנים לפני שקיעתן.

במנוחה נכונה, אשר נכתב במהלך שנות השבעים, מתאר עמוס עוז את ישראל של 1965 כך:

בתחנה המרכזית של תל-אביב ראה יולק את הצרות הישנות שעדיין לא הרפו מאתנו ועוד הן עושות בנו שמות: איש הונגרי [...] החל לגעות בקול נורא כמו שור שהריח

138 אפילו היום מביט דויד שולמן על החברה הישראלית שלפני 1967 כ־'Broadly moderate and human': David Shulman, 'Israel's Irrational Rationality', *New York Review of Books*, 6 (2017), p. 44, 22. ראו גם: יגאל סרנה, **השנה האחרונה**, ידיעות ספרים, תל אביב 2017.

139 ראו פירוט אצל גולדשמידט, 'מ"גאולה" ל"גולה"."

140 שאול פז מסכם גישות אלו בקרב בוגרי חניכי תנועות הנוער המזדקנים בשנות האלפיים, **פנינו אל השמש העולה**, עמ' 827-844.

עקידה [...] למורת רוחו קנה לו יולק עיתון ערב [...] ובאותו עמוד סופר גם על תגרת ידיים המונית בין פליטים בפרכר ליד נס ציונה [...] בעיירה ליד בית ליד היה הכרח לקשור בחבלים עבים שני תושבים בגיל העמידה שיצאו זה מול זה בגרון [...] מכשף פרסי מן המושב גאולים נאשם בכך שהיה כותב קמיעות כוזבים לנשים עקרות והיה משקה אותן בסם [...] ידיעה קטנה על אדם [...] שהופיע ובידו אקדח איטלקי קטן במשרדי הקרן הקיימת [...] וכמעט התאבד בחדר השכפול שבמרתף הבנין. המון אנשים שונים ומשונים [...] מתאמצים להעמיד פני עם [...] מה יהיה, מה יהיה אם חלילה יתהפך הגלגל, אם אחרי ככלות הכל יסתיים כל זה בכל רע. הכל אפשר. הכל פתוח [...] הקללות והמריבות וסיוטי הלילה, גם הזכרונות הנוראים [...] מתחת לשמיכה חורפית מתהפכים האזרחים מצד אל צד, שוקלים, נאבקים, הודפים את גדודי הסיוטים המאיימים עלינו, מחשבים הרבה חשבונות. אדם אומר לאישתו בלחש: 'שיהיה, מי יודע. ליתר בטחון. על כל צרה שלא תבוא' [...] מעבר לחושך הקרוב לא נראה אלא החושך הרחוק יותר [...] עוד מעט יעלה הירח [...] אז יקומו אנשים ניצולים בגיל העמידה וילבשו את מעיליהם ואת מגבעותיהם [...] פניהם כחולמים. מביטים בבית משרדים חדיש ורואים מפולת. מכונית חולפת והם שומעים הרעשה. מן הרדיו בוקע ניגון ודמם קופא בעורקיהם. מביטים בעץ והנה אש. תל־אביב בערב חורף בין מלחמות [...] לאן מוביל כל זה? מאחורי חומת המערב הזאת מצטנפת כל העיר. מתכווצת מפחד המרחבים הפתוחים.¹⁴¹

141 עוז, מנוחה נכונה, עמ' 120-126.